

**“จากนาข้าวเป็นสวนยางพารา”:
การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพ และความมั่นคงทางอาหารของ
ครัวเรือนชาวนาริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ**

**“From paddy field to rubber plantation”: Change in
livelihood and food security of farmer households in**

Mekong river area, Bueng Kan province

ทรงชัย ทองปาน* และนิริมา เนื่องจำนงค์

Songchai Thongpan* and Nitima Nuengchamnon

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Faculty of Liberal Arts, Thammasat University

*E-mail: songchaius@yahoo.com

Received: Jan 9, 2018

Revised: April 17, 2018

Accepted: April 25, 2018

บทคัดย่อ

พื้นที่ริมแม่น้ำโขงในจังหวัดบึงกาฬ ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการใช้พื้นที่เพื่อปลูกข้าวมาเป็นยางพาราอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาใน 3 ด้าน กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์ในการดำรงชีพ การเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการดำรงชีพ และการเปลี่ยนแปลงด้านความเปราะบางในการดำรงชีพ ทั้งนี้ความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนชาวนาแตกต่างกันไปในแต่ละกลุ่ม โดยกลุ่มครัวเรือนที่ปลูกข้าวไว้กินและทำสวนยางไว้ขายเป็นครัวเรือนที่มีความมั่นคงทางอาหารสูงสุด เพราะยังมีข้าวไว้บริโภคในครัวเรือน ขณะที่รายได้จากยางพาราถูกแปลงมาเป็นเงินสดเพื่อใช้จ่ายในครอบครัว ส่วนกลุ่มที่ปลูกข้าวเพียงอย่างเดียวเป็นกลุ่มที่มีความมั่นคงทางอาหารในลำดับรองลงมา เพราะแม้จะมีข้าวไว้บริโภคในครัวเรือน แต่ปัญหาดันทุนแรงงานที่สูงขึ้น ปัญหาผลผลิตตกต่ำ ทำให้ความมั่นคงทางอาหารลดลง และกลุ่มครัวเรือนที่ปลูกยางพาราเพียงอย่างเดียว เป็นครัวเรือนที่มีความมั่นคงทางอาหารต่ำสุด เนื่องจากมีรายได้ไม่แน่นอนจากความผันผวนของราคายางในขณะเดียวกันก็ต้องซื้อข้าวกิน

คำสำคัญ: วิธีการดำรงชีพ ความมั่นคงทางอาหาร ครัวเรือนชาวนา นาข้าว
สวนยางพารา

Abstract

Mekong River riparian areas in Bueng Kan Province have been rapidly changed from the areas used for rice farming to Para rubber plantations. Such move results in the change in the livelihood lifestyle of famers' family in 3 aspects which are the changes in the livelihood assets, the changes in livelihood activities and the changes in the vulnerability activities. Nevertheless, food security of farmer households is variedly different in each group which, in this respect, the household group growing rice for consumptions and making rubber plantations for sales is the household group having highest food security because they have rice for household consumption while their incomes generated from rubbers are converted to cashes for household expenses. While the household group just only growing rice is the group having food security next in line because even they have rice for household consumptions, but, the problem of increasingly high labor costs and down in the productivity have made their food security decreased. The household group making just only rubber plantation is the group having the lowest food security because of the reason that their incomes are not constantly certain from the fluctuation of the rubber price while, at the same time, they have to buy rice for consumptions.

Keywords: livelihood, food security, farmer households, paddy field, rubber plantation

1. บทนำ

การเข้ามาของยางพาราในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของการผลิต และการบริโภคยางพารา จากตะวันตกมาเป็นตะวันออก ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ผลิตจากลุ่มน้ำเมซอนในอเมริกาใต้ (ค.ศ. 1870 - ค.ศ. 1890) มาเป็นภูมิภาคเอเชียใต้ และภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากความต้องการยางพาราที่มีมากขึ้น โดยเฉพาะจากอุตสาหกรรมรถยนต์ ซึ่งเริ่มต้นจากประเทศสหรัฐอเมริกาที่เป็นประเทศผู้บริโภคยางหลักของโลก (70%) (ค.ศ. 1914 - ค.ศ. 1945) จนหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ตั้งการบริโภคยางพาราเริ่มเปลี่ยนแปลงจากประเทศสหรัฐอเมริกามาเป็นยุโรปตะวันตก และประเทศอุตสาหกรรมใหม่ในเอเชียอย่างญี่ปุ่น และจีน ทำให้ในช่วงปี ค.ศ. 1945 - ค.ศ. 1984 ประเทศมาเลเซียกลายเป็นประเทศที่ผลิตยางพารามากที่สุด รองลงมาคือ อินโดนีเซีย และไทย จนเมื่ออุตสาหกรรมการผลิตรถยนต์ และการพัฒนาเศรษฐกิจในด้านอื่นของจีนได้เริ่มต้นขึ้น ซึ่งแม้จีนจะผลิตยางพาราเองในแถบเขตสิบสองปันนาตั้งแต่ปี ค.ศ.1948 ทั้งในรูปฟาร์มของรัฐ (state farm) การพัฒนาสวนยางพาราในชนบท และการพัฒนาสวนยางพาราข้ามพรมแดน แต่ผลผลิตที่ได้ก็ยังไม่เพียงพอต่อการบริโภคในประเทศ จนทำให้จีนต้องนำเข้ายางพาราจากนอกประเทศ และความต้องการที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ได้ส่งผลให้ราคายางพาราโลกสูงขึ้น จนเกิดการขยายตัวของพื้นที่ปลูกยางพาราจากพื้นที่ดั้งเดิมไปสู่พื้นที่แห่งใหม่ของประเทศต่างๆ ในอนุภาคลุ่มน้ำโขง จากพื้นที่ไม่เหมาะสมมาเป็นพื้นที่เหมาะสม ทั้งในภาคเหนือของพม่า ลาว กัมพูชา เวียดนาม รวมถึงประเทศไทย โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Songchai, 2014; Songchai, 2015)

ดังนั้นการเติบโตและการขยายตัวของพืชเศรษฐกิจอย่าง “ยางพารา” ในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา จึงเกิดจากอิทธิพลของทุนนิยมและทุนนิยมขายของของจีน บนฐานอุตสาหกรรมรถยนต์และการบริโภคยางธรรมชาติทดแทนยางสังเคราะห์ เศรษฐกิจกลไกตลาดเสรีนิยมใหม่และการค้าผ่านนโยบายการค้าเสรี รวมไปถึงการเชิดชูอุดมการณ์การพัฒนาที่เน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจเพื่อหวังให้เกิดความทันสมัยทัดเทียมกับประเทศที่พัฒนา ที่อาศัยภาพความสำเร็จของการปลูกยางพาราในประเทศมาเลเซีย อินโดนีเซีย เวียดนาม ภาคใต้และภาคตะวันออกของประเทศไทยเป็น “แม่แบบ” (Yos and Aranya, 2013)

ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (Office of Agricultural Economics) และแผนที่แสดงพื้นที่ปลูกยางดั้งเดิม (Traditional rubber) และพื้นที่ปลูกยางในพื้นที่ใหม่ (Non-traditional rubber) ในแผ่นดินใหญ่ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Mainland Southeast Asia) ในช่วงระหว่างปี ค.ศ. 2007 – ค.ศ. 2009 ที่จัดทำโดย Li and Fox (2012) ได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงเวลาไม่ถึงทศวรรษ ได้ทำให้ภูมิภาคที่เรานิยมเรียกกันว่า “อีสาน” นั้น มีจำนวนพื้นที่ปลูกยางพาราเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้จากข้อมูลจำนวนพื้นที่ปลูกยางพาราปี พ.ศ. 2558 ของ Office of Agricultural Economics (2016) ได้ชี้ให้เห็นว่า ภาคอีสานมีพื้นที่ปลูกยางพารามากเป็นอันดับสองของประเทศรองจากภาคใต้ โดยภาคอีสานมีพื้นที่ปลูกยางพาราเท่ากับ 4,726,466 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 20.3 ของพื้นที่ปลูกยางทั้งประเทศและมีพื้นที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องทุกปี ข้อมูลดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า ในปัจจุบันยางพาราได้ขยายหลักแหล่งจาก “พื้นที่ดั้งเดิม” อย่างภาคใต้ไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ ซึ่งเป็น “พื้นที่ใหม่” ของการปลูกยางพารา โดยเฉพาะพื้นที่อย่างภาคอีสาน พื้นที่ที่หลายคนไม่เคยคิดมาก่อนว่าจะสามารถปลูกยางพาราได้ โดยเฉพาะจังหวัดบึงกาฬ จังหวัดที่มีพื้นที่ปลูกยางพารามากที่สุดในภาคอีสาน เนื่องจากในปี พ.ศ. 2558 จังหวัดบึงกาฬมีพื้นที่ปลูกยางพาราจำนวนถึง 777,100 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 16.4 ของพื้นที่ปลูกยางทั้งหมดในภูมิภาคนี้ (Office of Agricultural Economics, 2016)

การขยายตัวของพื้นที่ปลูกยางดังกล่าวเพิ่มขึ้นหลายเท่าตัว เมื่อราคายางพาราเพิ่มสูงขึ้น จากที่มีราคาเพียงกิโลกรัมละ 66.24 บาท ในปี พ.ศ. 2549 มาเป็นกิโลกรัมละ 124.00 บาท ในปี พ.ศ. 2554 (Office of Agricultural Economics, 2016) ได้ทำให้ครัวเรือนชาวนาอีสานริมแม่น้ำโขงในจังหวัดบึงกาฬตัดสินใจขยายพื้นที่ปลูกยางพารา โดยในช่วงระหว่าง ปี พ.ศ. 2549 - พ.ศ. 2558 พื้นที่ริมแม่น้ำโขงในจังหวัดบึงกาฬ ได้แก่ อำเภอปากคาด อำเภอเมืองบึงกาฬ อำเภอบุ่งคล้าและอำเภอบึงโขงหลง มีสวนยางเพิ่มมากขึ้นจาก 61,975.46 ไร่ มาเป็น 86,583.93 ไร่ เพิ่มขึ้น 24,608.47 ไร่ หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 39.7 นอกจากนี้ พื้นที่ปลูกยางพาราที่เพิ่มขึ้นนั้น ยังเป็นพื้นที่ที่เป็นนาข้าวมาก่อนถึง 15,153.47 ไร่

การเข้ามาของยางพารา ได้ทำให้ครัวเรือนชาวนาอีสานริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ ตัดสินใจเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและวิถีการผลิตจากชาวนามาเป็นชาวสวนยางพารา จากที่เคยได้ผลผลิต “ปีละ 1-2 ครั้ง” เป็น “วันเว้นวัน” หรือ

จาก “ฤดูกาล” เป็น “รายวัน” จาก “ได้ผลผลิตไม่แน่นอน” เป็น “แน่นอน” จาก มีรายได้เป็น “รายปี” มาเป็น “ทุกเดือน เดือนละ 2-3 ครั้ง” และจากการทำงาน “กลางวัน” มาเป็น “กลางคืน” แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้นำมาซึ่งความห่วงกังวลในเรื่องของความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่แห่งนี้ และได้ก่อให้เกิดข้อถกเถียงที่ว่า “ยางพารา” ทำให้เกิดความมั่นคงหรือความเสี่ยงในการดำรงชีพของพวกเขากันแน่ โดยเฉพาะหลังปี พ.ศ. 2554 เป็นต้นมา เมื่อราคา ยางพาราได้ลดต่ำลงอย่างน่าใจหาย จนเหลือไม่ถึงกิโลกรัมละ 30 บาท จนมีคำที่ พุดลือกันเล่นในเชิงประชดประชันว่า “สโลว์ลีย์” ทำให้ครัวเรือนบางครัวเรือนต้อง หันหลังกลับไปทำงานนอกพื้นที่เหมือนเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต ส่วนครัวเรือน ที่ยังคงผลิตยางพาราอยู่ ก็เริ่มห่วงกังวลและเริ่มตั้งคำถามว่า “ยางพารา” จะยังคง เป็นพืชเศรษฐกิจที่จะนำพาพวกเขาไปสู่การมีชีวิตที่มั่นคง มีกินมีใช้ได้อีกต่อไปอีก หรือไม่ หรือพวกเขาควรจะหันหลังกลับไปพึ่งพาอาชีพที่ปู่ตายายเคยทำมา และ ออกไปทำมาหากินข้างนอกพื้นที่เหมือนวิถีชีวิตที่เคยทำก่อนหน้านี้ดี

จากปรากฏการณ์ดังกล่าว ได้นำมาซึ่งประเด็นที่น่าสนใจและน่าที่จะต้อง หาคำตอบว่า ภายใต้ภาวะการเปลี่ยนแปลงและแรงกดดันต่างๆ เหล่านั้น พวกเขา คิดอย่างไรกับสถานการณ์ที่ลำบากนี้ หรือการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากข้าว มาเป็นสวนยางพารานั้น เป็นการปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ในการดำรงชีพของครัวเรือน ชาวนาริมแม่น้ำโขง เพื่อลดความเปราะบางในการดำรงชีพอันเนื่องมาจากความไม่ มั่นคงในการผลิตข้าว ที่มีต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะ “ค่าแรง” แม้การ เปลี่ยนแปลงครั้งนี้จะส่งผลต่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนตามไปด้วยก็ ตาม แต่เนื่องด้วยการเลือกกลยุทธ์ที่แตกต่างกัน การมีต้นทุนทรัพยากรที่แตกต่าง กัน ส่งผลให้การเข้ามาของยางพาราทำให้ความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน แตกต่างกันไป ประกอบกับความมั่นคงทางอาหารไม่ได้หมายถึงแต่เฉพาะอาหารที่ ได้จากการเพาะปลูกจากไร่นาโดยตรงเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงรายได้ในรูปของ เงินสดที่นำมาใช้จ่าย ที่พิจารณาจากความสม่ำเสมอในการเก็บเกี่ยวผลผลิต มากกว่าในเรื่องของจำนวนผลผลิต ด้วยเหตุนี้บทความนี้จึงต้องการนำเสนอว่า การ เปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากนาข้าวมาเป็นสวนยางในพื้นที่ริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬเป็น อย่างไร การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพและความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน ชาวนาในพื้นที่ดังกล่าวเป็นอย่างไร โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2. วิธีการวิจัย

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับแนวคิดวิถีการดำรงชีพ (livelihood) แนวคิดความมั่นคงทางอาหาร (food security) และความสัมพันธ์ระหว่างความมั่นคงทางอาหารกับวิถีการดำรงชีพ ประกอบกับข้อมูลจากการทำงานสนามมาชั่วระยะเวลาหนึ่ง งานวิจัยครั้งนี้มีกรอบแนวคิดในการวิจัย รวมไปถึงข้อสมมติฐานเบื้องต้นต่อไปนี้

ประการที่ 1 การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวิถีการดำรงชีพกับความมั่นคงทางอาหารในระดับครัวเรือน เนื่องด้วยวิถีการดำรงชีพและความมั่นคงทางอาหารนั้นทำงานร่วมกันและเป็นองค์ประกอบทั่วไปที่ต้องทำการวิเคราะห์ โดยอาศัยกรอบการวิเคราะห์ของ USAID เป็นหลัก ซึ่งเป็นการพิจารณาว่าการเปลี่ยนระบบการผลิตจากนาข้าวไปเป็นสวนยางพารานั้น ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพใน 3 มิติต่อไปนี้ อย่างไรก็ตาม กล่าวคือ (1) การเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์ในการดำรงชีพ (livelihood assets) (2) การเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการดำรงชีพ (livelihood activities) และ (3) บริบทด้านความเปราะบาง (vulnerability activities) ที่ส่งผลต่อความสามารถของครัวเรือนในการสร้างรายได้ที่เพียงพอต่อการหาเงินเพื่อดำรงชีพ ซึ่งในที่นี้เป็นการพิจารณาว่า การเข้ามาของยางพาราได้ก่อให้เกิดความเปราะบางในการดำรงชีพอย่างไร

ประการที่ 2 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน ดังนั้นการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการพิจารณาว่า การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพดังที่ได้กล่าวมาก่อนหน้านี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารอย่างไร โดยการวิเคราะห์ความมั่นคงทางอาหารนั้น ผู้วิจัยอาศัยกรอบในการวิเคราะห์ของ USAID เช่นเดียวกัน โดยพิจารณาว่า วิถีการดำรงชีพที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารใน 4 มิติ ต่อไปนี้ กล่าวคือ (1) การเข้าถึงอาหาร (food access) (2) การใช้ประโยชน์จากอาหาร (food utilization) (3) การมีอาหารเพียงพอ (food availability) และ (4) การมีเสถียรภาพทางอาหาร (stability)

ประการที่ 3 การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยมีข้อสมมติที่ว่า การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากข้าวมาเป็นสวนยางพารานั้น เป็นการปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ในการดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาริมแม่น้ำโขง รวมไปถึงเป็นไปเพื่อลดความเปราะบางในการดำรงชีพอันเนื่องมาจากความไม่มั่นคงในการผลิตข้าว ซึ่งลักษณะดังกล่าวได้

ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนตามไปด้วย โดยเฉพาะการลดหรือการเปลี่ยนแปลงจากการเป็นผู้ผลิตอาหาร มาเป็นผู้ซื้ออาหาร ดังนั้นในพื้นที่แห่งนี้ การเปลี่ยนแปลงจากการทำนาเป็นการทำสวนยางจึงเปรียบเสมือนการตัดสินใจของครัวเรือนชาวนาในการเปลี่ยนแปลงกลยุทธ์ในการดำรงชีพ เพื่อลดความเปราะบางที่มีต่อความมั่นคงทางอาหาร แม้ว่าในท้ายที่สุดแล้วกลยุทธ์ดังกล่าวจะนำไปสู่ปัญหาใหม่ที่มีต่อความมั่นคงทางอาหารก็ตาม

จากการรอบความคิดดังกล่าว ได้นำมาสู่วิธีวิทยาการการวิจัยที่ผสมผสานระหว่างการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีภูมิสารสนเทศ การวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิงปริมาณเข้าด้วยกัน โดยมีระเบียบวิธีวิจัยดังต่อไปนี้

2.1 พื้นที่ศึกษาและการคัดเลือกหมู่บ้าน

พื้นที่ศึกษาในครั้งนี้กินขอบเขตพื้นที่ใน 4 อำเภอของจังหวัดบึงกาฬซึ่งมีพื้นที่ติดกับแม่น้ำโขง ได้แก่ อำเภอปากคาด อำเภอเมืองบึงกาฬ อำเภอนุ่งคล้า และอำเภอบึงโขงหลง จังหวัดบึงกาฬ โดยผู้วิจัยได้ทำการสุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจงและคัดเลือกพื้นที่มาอำเภอละ 1 ตำบล รวม 4 ตำบล ซึ่งเป็นตำบลที่มีร้อยละของการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากนาข้าวมาเป็นสวนยางในช่วงปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2558 มากที่สุดซึ่งประกอบไปด้วย ตำบลโนนศิลา อำเภอปากคาด ตำบลนาสวรรค์ อำเภอเมืองบึงกาฬ ตำบลโคกกวาง อำเภอหนองคล้า และตำบลโพธิ์หมากแข้ง อำเภอบึงโขงหลง

2.2 ประชากรเป้าหมาย ขนาดตัวอย่างและการสุ่มตัวอย่าง

ประชากรเป้าหมายในการศึกษาครั้งนี้แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informants) เพื่อสัมภาษณ์เชิงลึก ได้แก่ ตัวแทนผู้ใหญ่บ้านกระจายใน 4 ตำบล รวม 11 คน และกลุ่มตัวแทนครัวเรือนเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยแบบสอบถามประกอบการสัมภาษณ์จำนวน 400 ครัวเรือน ซึ่งได้จากการกำหนดขนาดตัวอย่างด้วยสูตร Taro Yamane ที่ระดับความเชื่อมั่น 95% และกำหนดค่าความคลาดเคลื่อนที่ยอมรับได้เท่ากับบวกลบ 5% โดยใช้การสุ่มตัวอย่างแบบไม่อาศัยความน่าจะเป็น ด้วยวิธีการสุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจงและมีเกณฑ์ในการสุ่มตัวอย่างดังนี้ (1) เป็นตัวแทนครัวเรือนที่อยู่ในตำบล/หมู่บ้าน ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษาและเป็นพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงจากนาข้าวมาเป็นสวนยางมากที่สุด และ (2) เป็นตัวแทนครัวเรือนที่กระจายอยู่ในกลุ่มที่เปลี่ยนพื้นที่ทำกินจากนาข้าวมาเป็นสวนยางทั้งหมด กลุ่มที่เปลี่ยนพื้นที่ทำกินจากนาข้าวมาเป็นสวน

ยางพาราเพียงบางส่วนและกลุ่มครัวเรือนที่ไม่ได้เปลี่ยนพื้นที่ทำกินจากนาข้าวมาเป็นสวนยาง

2.3 วิธีดำเนินการวิจัย

ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว การศึกษาครั้งนี้เป็นการใช้วิธีวิทยาการวิจัยที่หลากหลาย ทั้งการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศ งานวิจัยเชิงปริมาณ และงานวิจัยสนาม โดยมีขั้นตอนในการศึกษาดังต่อไปนี้

2.3.1 การศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากนาข้าวมาเป็นสวนยางพารา ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากนาข้าวเป็นยางพารา ได้แก่ ข้อมูลสารสนเทศทางภูมิศาสตร์ (GIS Vector Data) ซึ่งประกอบไปด้วยข้อมูลขอบเขตการปกครอง ข้อมูลแม่น้ำ และข้อมูลการใช้ประโยชน์ที่ดิน จังหวัดบึงกาฬ ปี พ.ศ. 2549 พ.ศ. 2553 และ พ.ศ. 2558 จากกลุ่มวิเคราะห์สภาพการใช้ที่ดิน กองนโยบายและแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน ส่วนเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ โปรแกรมสำเร็จรูปทางด้านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information Systems) และกล้องถ่ายภาพ สำหรับวิธีการดำเนินการวิจัย ได้แก่ (1) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงพื้นที่ (Spatial Data Collection) ซึ่งข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ ข้อมูลขอบเขตการปกครอง ข้อมูลแม่น้ำ และข้อมูลการใช้ประโยชน์ที่ดิน จังหวัดบึงกาฬ ปี พ.ศ. 2549 พ.ศ. 2553 และ พ.ศ. 2558 (2) ดำเนินการจำแนกประเภทการใช้ประโยชน์ที่ดินตามรหัสประเภทการใช้ประโยชน์ที่ดินระดับ 3 (Level3) ออกเป็นสองประเภท ได้แก่ การใช้ประโยชน์ที่ดินประเภทนาข้าว การใช้ประโยชน์ที่ดินประเภทยางพารา ในปี พ.ศ. 2549 พ.ศ. 2553 และ พ.ศ. 2558 โดยแสดงผลการจำแนกออกเป็นรายอำเภอและรายตำบล (3) ดำเนินการเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินทั้งสองประเภท ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินประเภทนาข้าว ระหว่างปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2558 การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินประเภทยางพารา ระหว่างปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2558 และการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากนาข้าวเป็นยางพารา ระหว่างปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2558 โดยแสดงผลการเปรียบเทียบเป็นรายอำเภอและรายตำบล และ(4) จัดทำแผนที่และรายงานการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน

2.3.2 การศึกษาการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพและความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ศึกษา การศึกษาการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพและความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ศึกษาประกอบไปด้วย (1) ศึกษาบริบทพื้นที่ศึกษา ทั้งบริบททางกายภาพ บริบททางสังคมและบริบทการทำมาหากินของพื้นที่ศึกษาที่เชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพและความมั่นคงทางอาหาร จากแหล่งข้อมูลเอกสารต่าง ๆ ทั้งจากหน่วยงานภาครัฐและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่เกี่ยวข้อง (2) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพ และความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนชาวนา ด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มตัวแทนชุมชน ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้านในแต่ละหมู่บ้าน โดยมีประเด็นสัมภาษณ์หลัก ๆ เกี่ยวกับ บริบทชุมชนด้านการทำนาและการทำสวนยางพารา การเข้ามาของยางพาราในตำบล/หมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านในตำบล/หมู่บ้าน การบริโภคและการเปลี่ยนแปลงการบริโภคของชาวบ้านในตำบล/หมู่บ้าน ความมั่นคงทางอาหาร และความคิดเห็นอื่น ๆ และเก็บข้อมูลจากครัวเรือนชาวนาโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง โดยผู้วิจัยได้พัฒนาแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างจากกรอบแนวคิดในการวิจัย และจากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มตัวแทนชุมชน โดยแบบสัมภาษณ์ครั้งนี้มี 3 ชุด ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ข้อมูลการทำนา แบบสัมภาษณ์ข้อมูลการทำสวนยางพารา และแบบสัมภาษณ์การบริโภค/แหล่งอาหาร (3) ลงภาคสนามเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการประชุมทีมเก็บข้อมูลภาคสนามเพื่อชี้แจงข้อปฏิบัติตัวในการเก็บข้อมูล และลงเก็บข้อมูลภาคสนามตามแผนที่ได้กำหนดไว้ และ (4) วิเคราะห์ข้อมูล โดยข้อมูลเชิงคุณภาพจะนำมาสรุปหาแบบแผนตามประเด็นคำถามการวิจัยที่กำหนดไว้ ส่วนข้อมูลที่ได้จากแบบสอบถามได้ถูกนำมาตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล ลงรหัส นำเข้าข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสอบถามใน 2 ระดับ ได้แก่ ข้อมูลปลายปิดถูกนำมาวิเคราะห์ด้วยสถิติเชิงพรรณนา ได้แก่ ความถี่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน ค่าต่ำสุด สูงสุด และสถิติเชิงอธิบาย ได้แก่ สถิติเพื่อการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ย ได้แก่ t-test และสถิติเพื่อหาความสัมพันธ์ ได้แก่ Chi-square เป็นต้น ส่วนข้อมูลปลายเปิดจะถูกนำมาสรุปเรียบเรียงตามประเด็นการวิเคราะห์เพื่อตอบวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้

3. บริบทเชิงพื้นที่

จากผลการศึกษาบริบทเชิงพื้นที่ของพื้นที่ริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ ซึ่งประกอบไปด้วยลักษณะทางกายภาพ เศรษฐกิจและสังคม การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากนาข้าวมาเป็นสวนยาง ประวัติศาสตร์การเข้ามาของยางพารา และวิถีการทำนาและการทำสวนยางพาราพบว่า

3.1 ลักษณะทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม

พื้นที่ริมแม่น้ำโขงทั้ง 4 อำเภอในจังหวัดบึงกาฬ ได้แก่ อำเภอปากคาด อำเภอเมืองบึงกาฬ อำเภอบุ่งคล้าและอำเภอบึงโขง ตั้งอยู่ในจังหวัดบึงกาฬ จังหวัดที่มีพื้นที่ปลูกยางพารามากที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยพื้นที่ทางทิศเหนือติดกับแขวงบอลิคำไซ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวโดยมีแม่น้ำโขงเป็นเขตกัน ทางทิศตะวันออกติดกับอำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนม ทิศตะวันตกติดกับอำเภอรัตนวาปี จังหวัดหนองคาย ส่วนทิศใต้ติดกับอำเภอโซ่พิสัย อำเภอพรเจริญ อำเภอศรีวิไลและอำเภอเซกา จังหวัดบึงกาฬ ดังนั้นพื้นที่ริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ จึงมีลักษณะเป็นแนวยาวจากทิศตะวันตกจนถึงทิศตะวันออกขนานไปกับแม่น้ำโขง มีพื้นที่รวม 1,529.637 ตารางกิโลเมตร คิดเป็น 35.53% ของพื้นที่ทั้งหมด ของจังหวัดบึงกาฬ ลักษณะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบ อยู่ในแนวระดับจากแม่น้ำโขงประมาณ 1.5 กิโลเมตร ส่วนพื้นที่ลาดลงมาทิศใต้เป็นทีดอน สลับด้วยที่ราบตามแนวลำน้ำ พื้นที่บางส่วนเป็นแนวเขาของภูงักกา มีภูเขาที่อยู่ในลุ่มน้ำสำคัญ ได้แก่ ภูวัว

นอกจากนี้พื้นที่บางส่วนของอำเภอปากคาดและอำเภอเมืองยังตั้งอยู่ในลุ่มน้ำสาขาห้วยคอง ในขณะที่พื้นที่บางส่วนของอำเภอบึงกาฬและอำเภอบึงโขงหลงตั้งอยู่ในลุ่มน้ำห้วยอี ซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่มีลักษณะพื้นที่โดยทั่วไปเป็นพื้นที่ลาดชัน โดยพื้นที่ทั้ง 4 อำเภอมีอาณาเขตด้านใดด้านหนึ่งติดกับแม่น้ำโขง ลักษณะดินจึงเป็นดินปนทรายตลอดชั้นดิน การระบายน้ำดีและการไหลบ่าของน้ำบนผิวดินมีความรวดเร็ว (Buangkan Provincial Administrative Organization, 2016) และเป็นพื้นที่มีลักษณะดินส่วนใหญ่เป็นชุดดินโพพพิสัย (Pp) (สีชมพู) ซึ่งเป็นชุดดินที่เหมาะสมสำหรับปลูกพืชไร่ บางชุดดินเหมาะแก่การทำนา ดังนั้นลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ของทั้ง 4 อำเภอ จึงมีความหลากหลาย ทั้งที่ราบ ที่ดอน ที่ดินสลับที่ลุ่มและภูเขาสูงเหมาะสำหรับการทำเกษตรกรรม โดยที่ดอนใช้ทำไร่ แต่ในปัจจุบันนิยมเปลี่ยนมาปลูกยางและที่ลุ่มใช้ปลูกข้าว นอกจากนี้สภาพอากาศ

ฤดูกาลและปริมาณฝน ยังเอื้อต่อการปลูกยางพารา เพราะแม้จังหวัดบึงกาฬจะมีลักษณะอากาศจัดอยู่ในจำพวกฝนแถบร้อนและแห้งแล้ง แต่ในฤดูมรสุมตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งเริ่มต้นในเดือนมิถุนายนถึงเดือนตุลาคม ปริมาณน้ำฝนจะมีมากกว่าจังหวัดอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หลังจากนั้นอุณหภูมิจะเริ่มลดลงจนอากาศหนาวเย็น จนถึงเดือนกุมภาพันธ์ (Weather Watch and Waning Bureau, n.d.) ซึ่งในช่วงฤดูกาลดังกล่าว เป็นฤดูกาลที่ครุว์เรือนสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตยางได้เป็นกอบเป็นกำเพราะไม่มีปัญหาเรื่องฝน

ในด้านประชากร เศรษฐกิจ และสังคมนั้น ในภาพรวมของจังหวัดบึงกาฬ แรงงานมากกว่าครึ่งอยู่ในภาคเกษตร (68%) แต่มีสัดส่วนแรงงานภาคเกษตรลดลงทุกปี เนื่องจากสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงราคาผลผลิตทางการเกษตร ดังนั้นอัตราการว่างงานของจังหวัดบึงกาฬในแต่ละปี จึงปรับตัวขึ้นลงตามฤดูกาลผลิตทางการเกษตร และจากข้อมูลของ National Statistical Office of Bueng Kan (2017) ปี พ.ศ. 2558 พบว่า ครุว์เรือนมีรายได้เฉลี่ยต่อเดือน 251,443 บาท มีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อเดือน 234,724 บาท มีหนี้สินเฉลี่ย 73,098 บาท โดยร้อยละของค่าใช้จ่ายต่อรายได้อยู่ที่ 93.35 ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับระหว่างกลุ่มสถานะทางเศรษฐกิจสังคมที่แตกต่างกันพบว่า กลุ่มที่มีรายได้เฉลี่ยต่อเดือนของครุว์เรือนมากที่สุดอันดับสอง คือ กลุ่มลูกจ้าง (137,006 บาท) รองลงมาคือ กลุ่มผู้ถือครองทำการเกษตร (62,731 บาท) แต่เมื่อพิจารณาที่ร้อยละของค่าใช้จ่ายต่อรายได้จะพบว่า กลุ่มผู้ถือครองทำการเกษตรอยู่ในอันดับที่ 1 (98.64%)

3.2 จากนามาเป็นสวนยาง: การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน

จากการวิเคราะห์ข้อมูลการใช้ประโยชน์ที่ดิน ซึ่งทำการศึกษาโดยกลุ่มวิเคราะห์ศักยภาพการใช้ที่ดิน กองนโยบายและแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดินปี พ.ศ. 2549 พ.ศ. 2553 และ พ.ศ. 2558 ผ่านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ ประกอบกับข้อมูลจากภาพถ่ายดาวเทียมและการสำรวจภาคสนามพบว่า

3.2.1 ช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2553 มีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่การใช้ประโยชน์ที่ดินจากนาข้าวมาเป็นสวนยางพาราจำนวน 80,656.97 ไร่ โดยพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด ได้แก่ อำเภอเมืองบึงกาฬ โดยมีพื้นที่เท่ากับ 54,080.23 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 67.0 ของพื้นที่ที่มี

การเปลี่ยนแปลงทั้งหมด รองลงมาได้แก่ อำเภopakคาคา มีพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงเท่ากับ 19,194.23 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 23.8 ส่วนพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงน้อยที่สุด ได้แก่ อำเภอบุงคล้า มีพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงเพียง 3,637.00 ไร่ หรือร้อยละ 4.5

3.2.2 ช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2553 – พ.ศ. 2558 มีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่การใช้ประโยชน์ที่ดินจากนาข้าวมาเป็นสวนยางพาราเพิ่มขึ้นจาก 80,656.97 ไร่ มาเป็น 83,198.85 ไร่ เพิ่มขึ้น 2,541.89 ไร่ โดยเพิ่มขึ้นเพียงร้อยละ 3.2 และพื้นที่อำเภอเมืองบึงกาฬยังคงเป็นพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด โดยมีพื้นที่เท่ากับ 49,690.75 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 59.7 ของพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งหมด รองลงมาได้แก่ อำเภopakคาคามีพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงเท่ากับ 14,299.73 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 17.2 อย่างไรก็ตามในช่วงเวลานี้ พื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงจากนาข้าวเป็นสวนยางพาราในอัตราส่วนค่อนข้างสูง ได้แก่ พื้นที่อำเภอบึงโขงหลงซึ่งในช่วงปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2553 มีการเปลี่ยนแปลงเพียง 3,745.51 ไร่ แต่ในช่วงปี พ.ศ. 2553 - 2558 มีการเปลี่ยนแปลงถึง 11,038.68 ไร่ เพิ่มขึ้น 7,293.16 ไร่ หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 194.7 หรือเพิ่มขึ้น 1.95 เท่า ส่วนพื้นที่อำเภอบุงคล้ามีการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อย กล่าวคือ มีพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงเพียง 8,169.70 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 9.8

3.2.3 ช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2558 ในช่วง 10 ปี สามารถสรุปได้ว่า บริเวณพื้นที่ศึกษาที่มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากนาข้าวมาเป็นสวนยางพาราจำนวนทั้งสิ้น 150,689.24 ไร่ เพิ่มขึ้นในอัตรา 0.078 เท่า โดยอำเภอเมืองบึงกาฬยังคงเป็นอำเภอที่มีจำนวนพื้นที่นาข้าวที่เปลี่ยนมาเป็นสวนยางพารา มากที่สุด โดยมีพื้นที่เท่ากับ 96,449.85 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 64.0 ของพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งหมด รองลงมา ได้แก่ อำเภopakคาคามีพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงเท่ากับ 29,161.78 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 19.4 อำเภอบึงโขงหลงจำนวน 15,153.47 ไร่ หรือร้อยละ 10.1 และอำเภอบุงคล้า มีพื้นที่เปลี่ยนแปลงน้อยที่สุดเท่ากับ 9,924.15 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 6.6

อย่างไรก็ตามเมื่อเปรียบเทียบอัตราส่วนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวกลับพบว่า ในช่วงเวลานี้ พื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงจากนาข้าวเป็นสวนยางพาราในอัตราส่วนค่อนข้างสูง ได้แก่ พื้นที่อำเภอบึงโขงหลง ซึ่งในช่วงปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2558 มีอัตราการเปลี่ยนแปลงเท่ากับ 3.05 เท่า รองลงมา คือ อำเภอบุงคล้า

1.73 เท่า ส่วนอำเภอเมืองบึงกาฬและอำเภอบ้านดุงมีการเปลี่ยนแปลงเพียง 0.078 และ 0.052 เท่า

3.3 ประวัติศาสตร์การเข้ามาของยางพารา

ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2549 – พ.ศ. 2558 หรือในช่วง 10 กว่าปีที่ผ่านมา พื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโขงในจังหวัดบึงกาฬทั้ง 4 อำเภอ มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากนาข้าวมาเป็นสวนยางอย่างต่อเนื่อง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนอกจากจะทำให้ภูมิทัศน์ทางกายภาพของพื้นที่เปลี่ยนแปลงจากพื้นที่โล่งของนาข้าวและไร่นาสำปะหลังมาเป็น “ป่ายางพารา” ที่เขียวขจีแล้ว การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพจากชาวนามาเป็นชาวสวนยางพารา โดยการเข้ามาของยางพาราในเขตพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโขงสามารถแบ่งได้เป็น 3 ช่วงเวลาด้วยกัน ได้แก่

3.3.1 ช่วงที่ 1: ช่วงยางอีสานเขียวและการเข้ามาของ

ส.ก.ย. (ประมาณปี พ.ศ. 2535 – พ.ศ. 2546) ก่อนที่ยางพาราจะเข้ามา พืชเศรษฐกิจหลักๆ ของครัวเรือนในพื้นที่แห่งนี้ ได้แก่ ข้าวและมันสำปะหลัง ส่วนพื้นที่ที่อยู่ติดริมแม่น้ำโขงซึ่งมีน้ำอุดมสมบูรณ์ถูกใช้เป็นที่เพาะปลูกพืชสวน อาทิ ข้าวโพด มะเขือเทศ ในขณะที่พื้นที่ตอนในซึ่งมีสภาพพื้นที่ที่เป็นที่ราบลอนคลื่น โดยบริเวณที่ลุ่มจะใช้ทำนา ส่วนบริเวณที่ดอนจะใช้ปลูกข้าวดอกหรือข้าวไร่ รวมไปถึงมันสำปะหลังและพืชไร่ชนิดอื่น ๆ ทั้งนี้ยางพาราถูกนำมาปลูกในเขตพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2535 – 2536 อันเนื่องมาจากโครงการอีสานเขียว แต่มีเพียงไม่กี่หมู่บ้านเท่านั้นที่เข้าร่วมโครงการและมีบางครัวเรือนเท่านั้นที่ตัดสินใจเข้าร่วม เนื่องจากยังไม่มั่นใจว่ายางพาราจะสามารถปลูกได้ รวมทั้งยังไม่รู้ว่าจะขายผลผลิตที่ไหน “ช่วงแรกๆ ที่ตำบลนาสวรรค์ ปลูกไม่กี่ครอบครัวมั่ง ไม่เยอะเฉพาะคนแคน ที่บ้านผมน่าจะมียูสัปดาห์ประมาณถึงสี่รอบครัวหรือเปล่าไม่รู้ น่าจะเห็นอยู่ประมาณสอง” (Khaen, 2017) ต่อมาสำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยางหรือที่นิยมเรียกกันว่า “ส.ก.ย.” ได้เข้ามาส่งเสริม แต่จำนวนผู้เข้าร่วมโครงการยังคงมีน้อย ดังนั้นในช่วงนี้สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่จึงยังคงเป็นทุ่งนา วิถีชีวิตของคนในพื้นที่ยังคงเป็นวิถีชีวิตของคนทำนาทำไร่ พื้นที่บางส่วนถูกปล่อยให้ทิ้งร้างว่างเปล่าเพราะขาดน้ำ พอว่างจากไร่นาก็จะออกไปทำงานนอกพื้นที่ โดยเฉพาะงานก่อสร้างในกรุงเทพมหานคร พอถึงฤดูทำนาก็จะกลับมาทำงานในไร่นาอีกครั้ง

3.3.2 ช่วงที่ 2: ช่วง “เห็นเพื่อนขายได้ รัฐสนับสนุน จึงปลูกบ้าง” (ประมาณปี พ.ศ. 2546 – พ.ศ. 2552) หลังจากครัวเรือนที่ยังไม่ได้ปลูกยางเห็นว่ากลุ่มครัวเรือนที่ทดลองปลูกยางพารากลุ่มแรกสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิต และมีรายได้จากการขายผลผลิต ประกอบกับรัฐบาลส่งเสริมให้มีการปลูกยางพาราในพื้นที่ภาคอีสานมากยิ่งขึ้น ยางพาราจึงเริ่มเป็นที่นิยมปลูกมากขึ้น “เห็นว่าได้ผล เริ่มมีรายได้ ก็เริ่มทยอยปลูก ในช่วงทักซิโณก็เข้ามาปลูกเยอะ เพราะมีโครงการปลูก” (Hong, 2017) นอกจากนี้ราคายางพาราเริ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง หลังจากนั้นมาครัวเรือนที่ต้องการปลูกยางก็ได้ลงทุนซื้อกล้ายางปลูกเอง บางคนทำงานอยู่นอกพื้นที่ก็กลับมาปลูกยางทิ้งเอาไว้จนกระทั่งสามารถเปิดหน้ายางได้ จึงตัดสินใจย้ายถิ่นกลับมากรีดยาง

3.3.3 ช่วงที่ 3: ช่วงของการขยายพื้นที่ปลูกยาง “ช่วงของการเปลี่ยนนาละุ่มมาเป็นสวนยางพารา” เมื่อราคายางขึ้นจนยางราคาตก (พ.ศ. 2552 ถึงปัจจุบัน) ประมาณปี พ.ศ. 2552 นอกจากครัวเรือนจะมีความมั่นใจว่ายางพาราสามารถปลูกและขายได้แล้ว ราคายางพาราที่เพิ่มสูงขึ้น “โลละ เก้าสิบ เห็นคนที่บ้านนี้ รอบละสองแสนสามแสน ตั้งค์เขาทำไม่ได้เยอะจัง มันก็ขึ้นเยอะนะ” (Phaisan, 2017) ทำให้ครัวเรือนที่ยังลังเล ครัวเรือนที่ยังคงเหลือที่ดิน ปรับเปลี่ยนพื้นที่มาปลูกยางพารา แม้บางพื้นที่จะเป็นที่ลุ่ม ไม่เหมาะสมกับการปลูกยางก็ตาม ทำให้พื้นที่ปลูกยางขยายตัวมากขึ้นอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม ภายหลังปี พ.ศ. 2554 เป็นต้นมา ราคายางพาราได้ลดต่ำลงเรื่อย ๆ จนถึงปัจจุบัน

3.4 วิธีการทำนาและการทำสวนยาง

จากการศึกษาครัวเรือนที่ทำนา จำนวนทั้งสิ้น 309 ครัวเรือน (จากทั้งหมด 400 ครัวเรือน) จำแนกเป็นทำนาและทำสวนยาง 238 ครัวเรือน และทำนาเพียงอย่างเดียว 71 ครัวเรือน พบว่า ครัวเรือนดังกล่าวมีที่นาเฉลี่ยครัวเรือนละ 10 ไร่ เกือบทั้งหมดเป็นเจ้าของที่นาของตัวเอง (92.2%) โดยกรรมสิทธิ์ในที่ดินของครัวเรือนมากกว่าครึ่งหนึ่งเป็นที่ ส.ป.ก. (57.5%) ทั้งนี้ในช่วง 3 - 4 ปีที่ผ่านมา การกำหนดค่าแรงขั้นต่ำ 300 บาทและการเข้ามาของยางพารา ได้ทำให้ครัวเรือนตัดสินใจเลือกทำนาหว่านเพิ่มมากขึ้นเพื่อลดต้นทุนและเวลาในการผลิต โดยมีครัวเรือนที่ทำนาดำและนาหว่านใกล้เคียงกัน (50.0% และ 47.7%) และครัวเรือนเกือบครึ่งหนึ่งพึงจะปรับเปลี่ยนจากนาดำมาทำนาหว่าน (47.9%)

ทั้งนี้การทำงานในพื้นที่แห่งนี้ เป็นการทำงานปีเป็นหลัก (98.4%) เนื่องด้วยข้อจำกัดในเรื่องน้ำที่ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก (89.2%) ยกเว้นบางพื้นที่ “ส่วนของผมนี้ ถ้าจะทำก็ได้ แต่ถ้าทำเยอะก็จะได้อยู่ เพราะน้ำมันได้อยู่” (Hae, 2017) ทั้งนี้ฤดูกาลทำงานจะเริ่มต้นในเดือนมีนาคมถึงเดือนสิงหาคม โดยครัวเรือนมากกว่าครึ่งหนึ่งใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก (56.0%) เป็นการทำงานเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก (84.0%) “ส่วนมากจะไว้กินเองครับ ไม่ค่อยขาย มีก็ส่วนน้อยขาย ส่วนมากก็เป็นปลูกเอาไว้กินเอง ใส่กระสอบใส่อะไรไว้” (Chom, 2017) ทำให้ครัวเรือนมากกว่าครึ่งหนึ่งปลูกข้าวเหนียวเพียงอย่างเดียว (63.6%) อย่างไรก็ตามมีครัวเรือนจำนวนหนึ่งที่ผลิตข้าวไม่เพียงพอสำหรับบริโภค (23.4%)

ในส่วนของการผลิตยางพารานั้น ครัวเรือนที่ปลูกยางพาราจำนวน 328 ครัวเรือน (จาก 400 ครัวเรือน) จำแนกเป็นทำนาและทำสวนยาง 238 ครัวเรือนและทำสวนยางเพียงอย่างเดียว 90 ครัวเรือน มากกว่าครึ่งหนึ่งที่ดินที่ใช้ปลูกยางเป็นที่ ส.ป.ก. (65.8%) โดยมีสวนยางพาราโดยเฉลี่ย 14 - 15 ไร่ ต่ำสุด 1 ไร่ สูงสุด 100 ไร่ ทั้งนี้ครัวเรือนส่วนใหญ่ก่อนที่จะเปลี่ยนมาทำสวนยางพารา ที่ดินใช้ปลูกมันสำปะหลังมาก่อน (43.8%) โดยพันธุ์ยางที่นิยมปลูกได้แก่ พันธุ์ 600 ซึ่งมีคุณลักษณะที่สำคัญ คือ สามารถยืนอายุการกรีตได้ถึง 35 ปี และพันธุ์ 251 ซึ่งให้ผลผลิตมากกว่าแต่มีอายุกรีน้อยกว่าพันธุ์ 600 ดังนั้น ครัวเรือนมากกว่าสามในสี่จึงเลือกที่จะปลูกยางพันธุ์ 600 (83.7%)

สำหรับการผลิตยางพารานั้นมีรูปแบบแตกต่างกันไป บางครัวเรือนกรีตสองวันเว้นสองวัน บางครัวเรือนกรีตวันเว้นวัน เป็นการผลิตยางก้อนถ้วยเป็นหลัก (99.7%) และเกือบทั้งหมดกรีตเอง (91.1%) โดยมีสมาชิกในครัวเรือนที่กรีตยางตั้งแต่ 1 คน จนถึง 8 คน อย่างไรก็ตามมากกว่าครึ่งหนึ่งกรีตสองคน (65.5%) และสามารถจำหน่ายผลผลิตได้เดือนละ 2 ครั้ง (88.0%) โดยแหล่งจำหน่ายผลผลิตที่นิยม ได้แก่ ลานยางภายในชุมชน (59.6%)

4. “จากชาวนามาเป็นชาวสวนยาง”: การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพ

การเข้ามาของยางพาราดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพ ทั้งการเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์ในการดำรงชีพ

การเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการดำรงชีพ และการเปลี่ยนแปลงด้านความเปราะบางในการดำรงชีพ กล่าวคือ

4.1 การเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์ในการดำรงชีพ

4.1.1 การเปลี่ยนแปลงความรู้ สินทรัพย์ทางมนุษย์

จากขบวนการมาเป็นชาวสวนยาง โดยครัวเรือนได้รับความรู้ในการทำสวนยางมาจาก 5 แหล่งที่สำคัญ เรียงตามลำดับ คือ จากการฝึกฝนเอง ทดลองเอง (74.1%) จากการฝึกอบรมโดยหน่วยงาน (23.5%) เรียนรู้จากพ่อ/แม่ (4.9%) จากการไปอยู่ภาคใต้/ภาคตะวันออก (2.7%) และจากแหล่งเรียนรู้อื่น ๆ (2.4%) อาทิ จากคนที่เคยทำสวนยางพารามาก่อนซึ่งไม่ได้เป็นสมาชิกในครัวเรือน

4.1.2 การเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์ทางกายภาพและธรรมชาติ จากที่ลุ่มมาเป็นที่ดิน ในอดีต “ที่ลุ่มทำนาปี ส่วนที่ดอนจะใช้ปลูกข้าวเบา ข้าวตอ หรือข้าวไร่” ส่วนที่ดอนซึ่งเป็นพื้นที่ขาดความอุดมสมบูรณ์และขาดน้ำ ครัวเรือนจะใช้ปลูกพืชไร่หรือถูกปล่อยให้รกร้างไม่มีมูลค่า แต่ภายหลังจากยางพาราเข้ามา ที่ดอนได้กลายมาเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับปลูกยางพารา ทั้งความเหมาะสมของสภาพดิน และความเหมาะสมในแง่ของลักษณะทางกายภาพของพื้นที่มีการระบายน้ำได้ดี “ที่ดอนก็ปรับเป็นสวนยาง ส่วนมากจะเป็นสวนยาง” (Phu, 2017) ทำให้ที่ดินมีมูลค่ามากขึ้น

4.1.3 จำนวนสวนยาง จำนวนต้นยาง อายุต้นยางและพันธุ์ยาง สะท้อนให้เห็นถึงความมั่นคงทางด้านสินทรัพย์ทางกายภาพของครัวเรือน ทั้งนี้จำนวนสวนยางที่แต่ละครัวเรือนมีเพียงพอต่อการดำรงชีพของครัวเรือนนั้น จะอยู่ที่ครัวเรือนละไม่ต่ำกว่า 10 ไร่ แตกต่างกันไปตามจำนวนต้นยางพาราที่สามารถเปิดกรีดได้ อายุของต้นยางที่สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ยาวนานกว่า 30 ปี ทำให้เกิดความมั่นคงของรายได้ระยะยาว แม้ราคายางพาราจะผันผวนก็ตาม “ของผมมี 20 กว่าไร่ 10 ไร่ขึ้นไป ถึงจะอยู่ได้ เพราะว่า เราต้องดูว่า ช่วงยางขึ้นยางลง ไม้งั้นก็ได้ใช้จ่ายไปแค่เดือนต่อเดือน ไม่มีเก็บ” (Hong, 2017) “ถ้าเป็นของตัวเอง 10 ไร่ก็สบายแล้ว” (Phon, 2017)

4.1.4 การเกิดขึ้นของลานยาง กลุ่มออมทรัพย์ และการหายไปของการร่วมแรงกับการเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์ทางสังคมเป็นทุนทางสังคม การเข้ามาของยางพาราได้ทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคมแบบใหม่ที่เรียกว่า “กลุ่มยาง” หรือ “ลานประมูลยาง” นอกจากนี้ รายได้ที่มั่นคงจากยางพาราซึ่ง

แตกต่างจากพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ยังทำให้เกิดเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นในตำบล เพื่อเป็นแหล่งเงินออมและแหล่งสินเชื่อดอกเบี้ยต่ำของคนในชุมชน โดยใช้วิธีการระดมเงินจากสมาชิกในชุมชนที่มีทุน “คนละแสนสองแสน” (Mak, 2016) หลังจากนั้นจึงปล่อยให้สมาชิกในหมู่บ้านกู้ ทั้งนี้จากข้อมูลการสำรวจสถานะการเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ของครัวเรือนตัวอย่างพบว่า ครัวเรือนครึ่งหนึ่ง (50.5%) เป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ โดยเฉพาะครัวเรือนในอำเภอปงเกล้า (61.1%) รองลงมา ได้แก่ อำเภอปากคาด (58.3%) อย่างไรก็ตามการเข้ามาของยางพาราได้ทำให้ “การร่วมแรง” ที่เคยมีอยู่เดิมลดน้อยลงไป เปลี่ยนมาเป็นร่วมเงิน ด้วยกิจกรรมการผลิตที่ต้องทำเกือบทุกวัน และเป็นการผลิตในตอนกลางคืน ชีวิตประจำวันที่เปลี่ยนแปลงไป ได้ทำให้เวลาที่จะมีให้กับส่วนรวมลดน้อยลงไป บางชุมชนต้องกำหนดให้วันพระเป็นวันที่ให้ทุกคนหยุดทำสวนยางพารา เพื่อให้แต่ละครัวเรือนมีเวลามาร่วมกันพัฒนาหมู่บ้านหรือเป็นวันประชุมของหมู่บ้าน “วันพระ ทุกวันพระ จะทำกันวันพระ ครัวเรือนไม่ว่าง เป็นวันว่าง จะรวมตัวกัน ตกลงกันไว้” (Muek, 2016)

4.1.5 การเข้ามาของยางพาราทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
สินทรัพย์ทางการเงิน ยางพาราได้กลายมาเป็นแหล่งรายได้หลักจากยางพาราของครัวเรือนของผู้คนในพื้นที่ริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ แทนการส่งเงินกลับจากการย้ายถิ่น “แต่ก่อนปลูกข้าวเสร็จก็ไป ลงปักขี้ไต้ ไปทำงานก่อสร้าง” (Can, 2017) ประกอบกับความสม่ำเสมอ ความมั่นคงของรายได้ที่มากกว่าพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ “เพราะว่า ปลูกครั้งเดียว มันก็ใช้ได้หลายปี 20 ปี ราคามันจะลด ขึ้นบ้าง ลงบ้าง ก็ยังยืน พอได้ รายได้ของครัวเรือน พอราคาช่วงนี้ขึ้น ครัวเรือนก็รายได้ดี ฐานะดีขึ้น” (Hong, 2017) ทั้งนี้จากการสำรวจผลผลิต ราคาและรายได้จากการขายยางพาราในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2560 ผู้วิจัยพบว่า ใน 1 งวด (ประมาณ 15 วัน) ครัวเรือนจะได้ผลผลิตเฉลี่ย 383 กิโลกรัม ต่ำสุด 50 กิโลกรัม สูงสุด 1,300 กิโลกรัม โดยราคาผลผลิตในช่วงเวลานั้นจะอยู่ที่ประมาณกิโลกรัมละ 38.10 บาท ต่ำสุด 20 บาท (หนาลาน) สูงสุด 48 บาทต่อกิโลกรัม (ลานประมูลยาง) ดังนั้น ครัวเรือนจะมีรายได้เฉลี่ยประมาณ 14,898.61 บาท อย่างไรก็ตามเนื่องจากแต่ละครัวเรือนมีจำนวนต้นยางที่สามารถเปิดกรีดได้แตกต่างกัน ปริมาณผลผลิตจึงต่างกัน ทำให้แต่ละครัวเรือนมีรายได้เฉลี่ยแตกต่างกันมาก อย่างไรก็ตามรายได้ดังกล่าวทำให้ครัวเรือนมีเงินออมมากกว่าแต่ก่อน (49.5%) นอกจากนี้บาง

ครัวเรือนหลังจากหันมาปลูกยางพารา หนี้สินของครัวเรือนลดลง (20.6%) ทั้งนี้จำนวนหนี้สินมีความสัมพันธ์กับเงินเก็บอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ¹ โดยกลุ่มครัวเรือนที่มีเงินเก็บ หนี้สินจะลดลง

4.2 การเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการดำรงชีพ การเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการดำรงชีพที่พบ ได้แก่

4.2.1 การเปลี่ยนแปลงจากกิจกรรมในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร มาเป็นกิจกรรมในภาคเกษตรเพียงอย่างเดียว แหล่งที่มาของรายได้หลักของครัวเรือนก่อนการเข้ามาของยางพารา ได้แก่ รายได้จากการทำนา (33.7%) รองลงมาคือ การรับจ้างในพื้นที่ (31.0%) รวมถึงการออกไปรับจ้างนอกพื้นที่ (18.4%) นอกจากนี้ยังมีรายได้จากกิจกรรมอื่น ๆ (11.7%) อาทิ ขับรถรับจ้าง ขายวัวขายควาย อาชีพประจำ เช่น ครู จักสาน ซ่อมรถ ทอผ้าขาม้าขาย ทำสวนมัน ปลูกพริก ปลูกฟักทอง ปลูกยูคาลิปตัส ไปทำงานต่างประเทศ รับจ้างสร้างบ้าน รับเหมา (แบคโฮ) เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีครัวเรือนบางส่วนที่ประกอบอาชีพค้าขาย (5.2%) แต่หลังจากยางพาราเข้ามา กิจกรรมการดำรงชีพของครัวเรือนได้เกิดการเปลี่ยนแปลงไป ครัวเรือนที่เคยทำนาตอน และทำไร่ก็ได้เปลี่ยนพื้นที่มาเป็นสวนยางพารา ครัวเรือนที่เคยออกไปรับจ้างก็กลับมาทำงานในสวนตัวเอง ครัวเรือนที่เคยออกไปทำงานนอกพื้นที่ก็ได้ย้ายถิ่นกลับมาทำงานในภาคเกษตรด้วยการพึ่งพิงรายได้จากสวนยางมากกว่าเงินส่งกลับ

4.2.2 การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตจากฤดูกาลมาเป็นรายวัน ที่ต้อง “ตื่นตีสอง เมื่อวานตื่นตีสองไปกรีดยาง กลับมาสว่าง เดี่ยวพุงนี้ก็ตื่นตีสอง กลับมาสว่าง” (Can, 2017) ชีวิตที่เริ่มต้นในช่วงเช้ามืดและกลับบ้านในตอนรุ่งเช้าเพื่ออาบน้ำ หุงหาอาหาร ส่งลูกไปโรงเรียน หลังจากนั้นก็กลับไปยังสวนยางอีกครั้งเพื่อหยอดน้ำกรดและเข้านอนในตอนค่ำ ได้กลายมาเป็นวิถีชีวิตประจำวันของสมาชิกในครัวเรือน

4.2.3 การเปลี่ยนแปลงการจำหน่ายผลผลิตจากโรงสีมาเป็นลานยาง จากรายปีมาเป็น 15 วันครั้ง โดยครัวเรือนเกือบทั้งหมดจำหน่ายผลผลิตเดือนละ 2 ครั้ง (88.0%) ทั้งนี้ครัวเรือนนิยมจำหน่ายผลผลิต ณ ลานยางภายในชุมชนมากกว่าแหล่งอื่น (59.6%) เนื่องจากใกล้บ้าน ใกล้สวนยาง ดูแลง่าย

¹ มีความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับนัยสำคัญทางสถิติ .05 (.000) เมื่อทดสอบด้วยสถิติ Chi-square (Pearson Chi-Square = 31.896)

สะดวก ทำให้ไม่เสียค่าใช้จ่ายในการขนส่งมาก ประกอบกับมีความคุ้นเคยได้ราคาดี มีความเที่ยงตรง เชื่อถือได้

4.3 การเปลี่ยนแปลงด้านความเปราะบางในการดำรงชีพ (vulnerability activities)

การเข้ามาของยางพาราได้ก่อให้เกิดคำถามที่ว่า “ยางพารา” ก่อให้เกิดความมั่นคงหรือความเปราะบางในการดำรงชีพกันแน่ เนื่องจากราคายางพารามีความผันผวนขึ้นลงไม่แน่นอน ในขณะที่บางครัวเรือนได้ผูกโยงระบบการผลิตของตัวเองเข้ากับระบบการผลิตยางพาราอย่างเต็มรูปแบบ ทำให้รายได้หลักของครัวเรือนมาจากยางพารา ความไม่มั่นคงในการดำรงชีพจึงเกิดขึ้น ในขณะที่บางครัวเรือนเลือกที่จะทำสวนยางพารา ขณะเดียวกันก็ยังคงทำนาเพื่อลดความเปราะบางดังกล่าวลง ดังนั้นยางพาราจึงนำมาซึ่งความเปราะบางในการดำรงชีพของครัวเรือนเหมือนและแตกต่างกันไปดังต่อไปนี้

4.3.1 ความเปราะบางอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงขึ้นลงของราคายางพารา เนื่องจากราคายางพารามีความผันผวนขึ้นลงไม่แน่นอน ส่งผลให้รายได้จากยางพาราเปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังนั้นเมื่อไรก็ตามที่ราคายางพาราลดต่ำลง ครัวเรือนที่ทำสวนยางเพียงอย่างเดียวก็จะประสบกับปัญหาการดำรงชีพทันที อาทิ ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2556 – พ.ศ. 2559 เมื่อราคายางได้ลดต่ำลงอย่างมาก ทำให้เกิดผลกระทบต่อครัวเรือน “ทำใจกันลำบาก ลงต่ำสุดอยู่ที่เท่าไรหว่า 15 หรือ 18 เนี้ยแหละ แทบจะไม่ไหว แทบจะพากันหนีลงกรุงเทพ” (Phu, 2017) “สิบแปดหรือสิบกนี้แหละ สิบกต่ำสุดแล้ว” (Can, 2017) “ราคายางลดไม่รู้กี่เท่าต่อกี่เท่า” (Phaisan, 2017) ดังนั้นแม้ครัวเรือนส่วนใหญ่ยางพาราจะทำให้หนี้สินลดลง แต่มีครัวเรือนบางส่วนที่หลังจากปลูกยางพารามีหนี้สินเพิ่มมากขึ้นกว่าแต่ก่อน (34.0%) เพราะติดค้างค่าปุ๋ย ค่าวัสดุรถ ต้องกู้เงินเพิ่ม นอกจากนี้ยังมีครัวเรือนที่ปลูกยางพาราจำนวนหนึ่ง (10.4%) ที่ภายหลังราคายางพาราลดต่ำลง ทำให้สมาชิกในครัวเรือนบางคนต้องกลับออกไปทำงานนอกพื้นที่อีกครั้ง ในขณะที่ครัวเรือนที่ทำนาและปลูกยางพารา แม้ราคายางพาราจะตกต่ำลง แต่ก็ยังคงมีข้าวไว้บริโภคในครัวเรือน

4.3.2 ความเปราะบางอันเนื่องมาจากฤดูกาลและความไม่แน่นอนของผลผลิต ปริมาณผลผลิตยางพาราของแต่ละครัวเรือนแตกต่างกันไปในแต่ละฤดูกาล โดยหลังจากเปิดหน้ายางในช่วงเดือนมีนาคม - เมษายนแล้ว เมื่อเข้า

ฤดูฝนแม้ปริมาณน้ำยางจะมีมาก แต่ผลผลิตมีความเสี่ยงที่จะเสียหายจากฝน เนื่องจากเป็นการทำยางก่อนถวัลย์ ประกอบกับมีช่วงเวลาในการกรีดยางไม่แน่นอน เพราะหากฝนตก น้ำยางไม่แห้ง ก็ไม่สามารถกรีดยางได้ นอกจากนี้ในช่วงเวลาดังกล่าว ยังเป็นช่วงที่ต้นยางพาราเกิดโรคได้ง่าย ดังนั้นช่วงเวลาที่ครัวเรือนมีความมั่นคงในการผลิตมากที่สุด ได้แก่ ฤดูหนาวซึ่งนอกจากปริมาณผลผลิตจะได้มากแล้ว ความเสี่ยงที่ผลผลิตจะเสียหายยังมีน้อย “ช่วงฝนหมด ผ่านหน้าหนาว ตุลาคม-พฤษภาคม เป็นช่วงที่ไม่กลัวฝน ตอนหน้าฝนผมไม่ได้กรีดยาง เพราะมันเป็นเชื้อรา เชื้อราบางคนเขาก็กรีดยาง แต่ผมลองดูไม่กรีดยาง ได้ปริมาณเท่ากันละมัง เราน้อยกว่าเขามั้ง เพราะเขากกรีดยางหน้าฝน” (Phaisan, 2017)

4.3.3 ความเปราะบางอันเนื่องมาจากหนี้สิน นอกจากที่ดินแล้ว ความไม่มั่นคงในเรื่องสินทรัพย์ยังรวมไปถึง “รถยนต์” ที่ “ช่วงยางโลดละ 80 รถยนต์มีกันทุกบ้านเลย” แต่ “หลังจากฟองสบู่แตก ราคาเริ่มตกกรดยาก” (Mak, 2016) เนื่องจากการได้มาซึ่งรถยนต์นั้นเกือบทุกบ้านใช้วิธีผ่อนส่ง “งวดรถงวดละอะไรบ้างเนี่ย ก่อนสมัยยังไม่ปลูกยาง ก็ไม่มีใครกล้าออกรถมา ก็ไม่มีรายจ่ายเรื่องรถ พออย่างได้ราคา ก็อยากจะได้รถบ้าง ก็น่าจะไปรอด พออย่างตกลงมาจากแปดสิบตกลงมาหกสิบ หัวสิบมั้ง ไปๆ มาๆ ยี่สิบ บางทีตกลงมาสิบบาท” (Can, 2017) ดังนั้นเมื่อไรก็ตามที่ราคายางพาราต่ำลง ผลผลิตที่ได้ไม่เพียงพอที่จะผ่อนส่ง การมีสินทรัพย์ประเภทนี้ก็ได้ก่อให้เกิดความไม่มั่นคง เพราะหากไม่มีเงินส่งงวดรถก็จะถูกยึด

4.3.4 ความเปราะบางอันเนื่องมาจากการขาดแคลนแรงงาน โดยส่วนใหญ่แล้ว ครัวเรือนชาวนาใช้แรงงานของสมาชิกในครัวเรือนเองเป็นหลัก อย่างไรก็ตามมีบางครัวเรือนที่ต้องอาศัยการจ้าง อาทิ ครัวเรือนที่มีแต่ผู้สูงอายุหรือบางครัวเรือนที่ไม่มีบุตร ครัวเรือนที่มีบุตรแต่บุตรศึกษาต่อ ครัวเรือนที่มีสวณยางมาก ครัวเรือนเหล่านี้จำเป็นต้องจ้างแรงงานในการกรีดยาง ทำให้รายได้ส่วนหนึ่งต้องหักเป็นค่ากรีดยาง “บางเจ้ามันเยอะ เขาก็ให้คนกรีดยางให้ บางเจ้าถึงไม่เยอะ แต่แรงงานไม่มีก็ให้คนกรีดยางเหมือนกัน เพราะเมื่อก่อนเรียนจบก็หักใช้ใหม่ ก็แรงงานเยอะ เคียวนี่เรียนต่อ ช่วยก็ส่วนน้อยแหละ” (Can, 2016) “แรงงานไม่มีอีก แรงงานอยู่ครัวเรือนไม่ไหวแล้ว กรีดยางเหนื่อย อายุมากแล้วมันเหนื่อย มันก็ไม่ไหว หากคนกรีดยางนี้” (Phaisan, 2017) บางครัวเรือนขาดแคลนแรงงาน ประกอบกับในช่วงที่ราคายางตกต่ำการกรีดยางไม่คุ้มกับต้นทุนด้านแรงงาน ทำให้ครัวเรือน

ตัดสินใจหยุดเก็บเกี่ยวผลผลิต “เมื่อปีที่แล้ว ช่วงนี้ก็ 11 – 12 บาทนะ เจ้าของได้ 6 เราได้ 4 บาท ตอนราคา 10 บาท ผมขอแบ่งครึ่ง เขาไม่ให้ ผมก็เลยเลิกกรี๊ดกับเจ้านั้น” (Phon, 2017) ดังนั้นค่าแรงจึงเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่น่ามาสู่ความเปราะบางในการดำรงชีพของครัวเรือน ทั้งในส่วนของผู้จ้าง และผู้รับจ้าง

4.3.5 ความเปราะบางอันเนื่องมาจากปริมาณผลผลิตที่ลดลงจากการเร่งน้ำยาง ด้วยความผันผวนของราคารายการที่มีความไม่แน่นอน ดังนั้นในช่วงที่ราคารายการขึ้น หลายครัวเรือนใช้วิธีเร่งน้ำยางเพื่อให้ได้ปริมาณผลผลิตมาก ส่วนในช่วงที่ราคาคตกต่ำลง ก็เร่งให้ได้ปริมาณมาก เพื่อที่จะทำให้มีรายได้เท่ากับในช่วงที่ยางพารามีราคาสูง อย่างไรก็ตามในระยะยาว การเร่งน้ำยางอาจทำให้ปริมาณน้ำยางลดลง ประกอบกับทำให้ต้นยางพาราเสื่อมโทรมเร็วกว่าปกติ “เร่งน้ำยาง ผมว่าอีกไม่นานมันก็จะหมด ได้ยินเขาบ่นหลายคนมาว่า บางต้นมันไม่ออกแล้ว เขาเร่งเกินไป ยางไม่มีราคา แต่อยากได้เงินเยอะ คือ ใช้เดือนละสองหมื่น พอยางตกได้แค่เดือนละ 5,000 – 6,000 เดือนละหมื่นนี้ ต้องเร่งให้ได้สองหมื่น ถ้างั้นก็ไม่ไหวไปไม่รอด ก็เอายามาใส่” (Phaisan, 2017) นอกจากนี้บางครัวเรือนไม่หยุดพักหน้ายาง (20.7%) โดยให้เหตุผลว่า เนื่องจากในช่วงนี้ราคารายการเพิ่มสูงขึ้น การปิดหน้ายางจะทำให้เสียโอกาส เพื่อนำเงินมาใช้จ่ายในครอบครัว กังวลว่าจะมีรายได้ไม่พอใช้ เพราะบางรายต้องส่งลูกเรียนหนังสือ ต้องการให้มีรายได้ตลอดทั้งปี หากปิดหน้ายางจะไม่มีเงินหมุนเวียน มีภาระ มีหนี้ที่ต้องจ่ายรายเดือน ไม่มีงานอย่างอื่นทำ ไม่มีรายได้เสริมอย่างอื่น เป็นต้น หรือแม้แต่กลุ่มที่ตัดสินใจปิดหน้ายาง แต่ก็เปลี่ยนจากหยุดต่อเนื่องมาเป็นการกรี๊ดวันเว้นวัน (29.3%) หรือกรี๊ดหนึ่งวันเว้นสองวันหรือกรี๊ดแปลงวันแปลง (1.8%)

5. “ข้าวและหรือยาง”: ทางเลือกในการสร้างความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนในพื้นที่ริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ

ตลอดเวลาเกือบสามทศวรรษ การเข้ามาของยางพาราได้ทำให้ครัวเรือนในพื้นที่แห่งนี้ ตัดสินใจเลือกกลยุทธ์ในการสร้างความมั่นคงทางอาหารแตกต่างกันไปใน 3 ลักษณะ ได้แก่ (1) กลุ่มที่ทำนาและปลูกยาง: “ทำนาไว้กิน ปลูกยางไว้ขาย” การผลิตอาหารโดยตรงด้วยการดำรงนาไว้เพื่อผลิตข้าวสำหรับบริโภคและการผลิตอาหารโดยอ้อมจากวิธีการผลิตยางพารา (59.5%) (2) กลุ่มที่ทำนาเพียงอย่างเดียว: “ปลูกข้าวไว้กิน และหารายได้จากหลายหลายอาชีพ” วิธีการดำรงชีพ

แบบเดิม (17.8%) (3) กลุ่มที่ปลูกยางเพียงอย่างเดียว: “ปลูกยางแล้วซื้อข้าวกิน” การผลิตอาหารโดยอ้อมจากวิธีการผลิตยางพาราเพียงอย่างเดียว (22.5%) แต่ก็สะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างในการเลือกใช้กลยุทธ์ในการสร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับครัวเรือนเอง ทั้งนี้การเข้ามาของยางพาราได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารใน 4 มิติ ต่อไปนี้ คือ (1) การเข้าถึงอาหาร (2) การใช้ประโยชน์จากอาหาร (3) การมีอาหารเพียงพอ และ (4) การมีเสถียรภาพทางอาหารซึ่งความมั่นคงทางอาหารดังกล่าวจะแตกต่างกันไปในแต่ละกลุ่มครัวเรือน ได้แก่

5.1 การเข้าถึงอาหาร

การเข้ามาของยางพาราได้ทำให้ความสามารถในการเข้าถึงแหล่งอาหารของครัวเรือนแต่ละกลุ่มเปลี่ยนแปลงไป จากการเข้าถึงอาหารโดยตรงจากไร่นา มาเป็นการเข้าถึงแหล่งอาหารทางอ้อมจากรายได้ที่ได้จากยางพารา อย่างไรก็ตามแต่ละครัวเรือนมีการเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างกันไป กลุ่มหนึ่งตัดสินใจเลือกที่จะเข้าถึงอาหารโดยตรงจากไร่นาตนเอง อีกกลุ่มหนึ่งเลือกที่จะเข้าถึงอาหารทางอ้อมทั้งหมดผ่านเงินสดที่ได้จากการขายยางพารา ในขณะที่ครัวเรือนส่วนใหญ่เลือกที่จะยังคงนาข้าวไว้ ขณะเดียวกันก็ปลูกยางพาราไว้ขาย ทำให้สามารถเข้าถึงแหล่งอาหารได้มากกว่ากลุ่มอื่นๆ และเป็นกลุ่มที่มีความยืดหยุ่นในการเข้าถึงแหล่งอาหารได้มากที่สุด

ดังนั้นการเข้ามาของยางพาราจึงทำให้การเข้าถึงแหล่งอาหารทางตรงลดน้อยลง ในขณะที่รายได้จากยางพาราได้ทำให้แหล่งอาหารทางอ้อมที่มีบทบาทมากขึ้น ผ่านการใช้จ่ายใช้สอยของครัวเรือน โดยเฉพาะกลุ่มที่ทำสวนยางเพียงอย่างเดียว ดังนั้นผลการสำรวจแหล่งที่มาของวัตถุดิบในการทำอาหารจึงพบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่ซื้อหามาจากร้านค้า/ตลาดในชุมชน (85.3%) เป็นหลัก รองลงมา คือ จากที่ปลูก/เลี้ยงเอง (44.5%) ซื้อจากร้านค้า/ตลาดนอกชุมชน (30.3%) หากจากแหล่งอาหารธรรมชาติ (23.8%) และซื้อจากแม่โคโร/โลตัส (11.5%) โดยเฉพาะตลาดนัด “ตลาดนัดก็อาทิตย์หนึ่งสามครั้ง เมื่อก่อนเนี่ยอาทิตย์ละครั้งก็ยาก ตอนช่วงนี้ ยางเข้ามา ยางเริ่มเป็นราคา เพราะขายดี ขายดีก็ตลาดก็โตขึ้น ๆ มันอยู่กับราคายางเนี่ย ถ้ายางราคาประมาณนี้ไม่ต่ำกว่านี้ก็น่าจะอยู่ได้ เพราะคนที่มันหนี้ค้ำสี่ห้าปีก็ ก็เริ่มจะทยอยจ่ายได้แล้ว” (Sawan, 2017) โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อ “เวลา” และ “ปริมาณ” ในการหาอาหารจากแหล่งอาหาร

ธรรมชาติลดน้อยลงจากกิจกรรมในสวนยาง “90% จะเป็นฝ่ายซื้อมากกว่า ไร่จะไปหาปลาตามธรรมชาติจะลดลง ก็อย่างผมว่าสมัยก่อน ซื้อกิน 90% เพราะเงินมันหาง่าย ก็เลยสร้างคนให้ใช้จ่ายมือเติบ ตลาดนัดที่มาดูแลนะ ตลาดนัดมีเมื่อไร คนเยอะเมื่อนั้น” (Mak, 2016) นอกจากนี้การมีรถยนต์ ยังทำให้ครัวเรือนสามารถออกไปหาซื้อวัตถุดิบในการทำอาหารได้ไกลขึ้น เช่น ตลาดนัดในตัวอำเภอ แม่คโคร/โลตัสในตัวจังหวัด เป็นต้น

5.2 การใช้ประโยชน์จากอาหาร

หากพิจารณาการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ ที่พิจารณาจากการเปลี่ยนแปลงจากอาหารที่มีอยู่อย่างปลอดภัย มีความหลากหลายหลากหลายครบทั้ง 5 หมู่ ให้พลังงานและมีสารอาหารเพียงพอต่อการเจริญเติบโตนั้นพบว่า การเข้ามาของยางพาราได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในประเด็นเรื่องความปลอดภัยจากอาหารมากที่สุด เนื่องจากในกระบวนการผลิตยางพาราที่ต้องใช้สารเคมี โดยเฉพาะการฉีดยาฆ่าหญ้า ได้ทำให้พื้นที่ริมแม่น้ำโขงมีแนวโน้มที่จะเกิดสารพิษตกค้าง ปนเปื้อนอยู่ในดินและแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อแหล่งอาหารที่มีอยู่ในธรรมชาติ แม้จะยังไม่มีการศึกษาอย่างชัดเจนก็ตาม แต่ครัวเรือนเริ่มเกิดความกังวลว่าอาหารจากธรรมชาติจะมีสารพิษตกค้าง “คนทำสวนยางส่วนมากต่างก็ใช้ยาสารเคมีต่าง ๆ ทำให้พืชผักค่อย ๆ ตายลง” “ต่างคนต่างใช้สารเคมี ทำให้สัตว์ไม่มีอาหารกิน” “ลดลงอย่างมาก เพราะยาฆ่าเหาะ สารเคมีสารพัด” “ขนาดกึ่งก็ยังไม่รู้ นี่ก็ผิด” ส่งผลให้บางครัวเรือนไม่นิยมหาอาหารจากธรรมชาติมาบริโภคโดยตรง แต่นิยมซื้อวัตถุดิบจากตลาดเป็นหลัก เพื่อนำมาปรุงอาหารรับประทานเอง ทั้งอาหารเช้า (84.7%) อาหารกลางวัน (81.5%) และอาหารมื้อเย็น (87.3%) อย่างไรก็ตาม “ไปตลาดเขาอย่างกันควันฟุ้ง...บางทีเขาทำอะไรเจือปนมาเราก็ไม่รู้ พวกหนึ่งยาง ทุ่งพลาสดึง อยู่ในกับข้าวผมเห็นแล้วมันไม่ไหว...เดี๋ยวนี้เนื้อหมูก็ผิดให้มันแดง ไก่ก็บังคับให้มันไข่ มีสารพิษนะในไข่ เพราะว่าบังคับมัน” (Phaisan, 2017)

ดังนั้นการปลูกพืชอาหารไว้รับประทานเองในบริเวณบ้าน จึงเป็นทางออกที่สำคัญที่ทำให้ครัวเรือนพอที่จะมั่นใจได้ว่า อาหารของพวกเขาปลอดภัยจากสารพิษ โดยมีครัวเรือนมากกว่าครึ่งหนึ่งที่ทำสวนครัว (71.0%) “ส่วนมากพวกผักผมก็ไม่ค่อยซื้อ ต้นหอมต้นอะไร ปลูกหน้าบ้าน ไม่ต้องไปซื้อเขา เพราะว่ากลัวสารพิษ” (Phaisan, 2017) “ปลูกผักสวนครัว ไม่มีสารพิษ ปลูก

ธรรมชาติ ใช้แค่ข้าว ข้าวสวย ปรับปรุงดินนิดหน่อย” (Hong, 2017) รวมไปถึงมีการเลี้ยงสัตว์เพื่อไว้บริโภค (52.5%) โดยเฉพาะไก่และเป็ด

5.3 การมีอาหารเพียงพอ

การเข้ามาของยางพาราได้ทำให้ครัวเรือนต้องเลือกระบบการผลิตระหว่างข้าวกับยาง บางครัวเรือนเลือกที่จะโล่ณาเพื่อมาปลูกยางพารา “ครบโล่ไปเลย นามันก็ไม่มั่นคง ลงทุนหมื่นนึง ได้ข้าวแค่เท่าไร ได้ข้าวแค่ประมาณสองร้อยโล โลงนึ่งก็ไม่เก็บบาท คิดดูแล้วก็ไม่ไหว ก็เลยมาปลูกยาง นีก็ยังดีหน่อย ยังไงเราที่เอาไว้ ไม่ต้องลงทุนมาก ลงทุนแต่ตอนครั้งแรก” (Phaisan, 2017) ส่งผลให้ครัวเรือนในกลุ่มที่ปลูกยางเพียงอย่างเดียว ค่าใช้จ่ายในเรื่องของอาหารจำนวนหนึ่งจึงเป็นเรื่องของค่าข้าวสาร โดยครัวเรือนในกลุ่มนี้เกือบทั้งหมด ต้องซื้อข้าวสารบริโภคในครัวเรือน (94.3%)

ดังนั้นความเพียงพอของอาหารจึงแตกต่างกันไปในแต่ละครัวเรือน โดยกลุ่มครัวเรือนที่โล่ณามาปลูกยาง ความเพียงพอของอาหารพิจารณาจากรายได้ที่ได้มาจากการผลิตยางพาราซึ่งผันแปรไปตามราคายางและก็ต้องซื้อข้าว ในขณะที่ครัวเรือนที่ทำนาเพียงอย่างเดียว นั้น การมีข้าวไว้กินตลอดทั้งปีโดยไม่ต้องซื้อเพิ่ม กลายเป็นตัวชี้วัดการมีอาหารเพียงพอ แต่ในปัจจุบันเนื่องจากภาวะความผันแปรของภูมิอากาศ บางปีแล้ง บางปีน้ำท่วม ทำให้ได้ผลผลิตในแต่ละปีไม่แน่นอน ดังนั้นในบางปีปริมาณข้าวที่ได้มีไม่เพียงพอสำหรับบริโภคในครัวเรือน เช่นในปีที่ผ่านมา มีครัวเรือนที่ปลูกข้าวไว้กินเองทั้งหมดถึง 27.6% ที่ต้องซื้อข้าวเพิ่ม ดังนั้นการมีอาหารเพียงพอจึงผันแปรไปตามผลผลิตที่ได้ในแต่ละปี ส่วนครัวเรือนที่ทำนาและทำสวนยาง กลับเป็นกลุ่มที่มีความยืดหยุ่นทางอาหารมากกว่า

5.4 การมีเสถียรภาพทางอาหาร

สำหรับในระยะยาว การเข้ามาของยางพาราได้ทำให้เกิดเสถียรภาพทางอาหารแตกต่างกันไปในครัวเรือน 3 กลุ่ม โดยกลุ่มที่ปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว การมีเสถียรภาพทางอาหารยึดโยงกับปริมาณข้าวสำรองที่อยู่อู่ในยุ้งข้าวเป็นหลักซึ่งผันแปรไปตามความเสี่ยง อันเนื่องมาจากเงื่อนไขทางธรรมชาติที่ผันแปรไปในแต่ละปี เช่น ภัยแล้ง น้ำท่วม การระบาดของแมลง เป็นต้น เช่น ในปีเก็บข้อมูล ครัวเรือนมากกว่าครึ่งหนึ่งได้ผลผลิตข้าวต่ำกว่าปีที่ผ่านมา เนื่องจากนาถูกน้ำท่วมเป็นส่วนใหญ่ (50.7%) ในขณะที่ครัวเรือนที่ปลูกยางเพียงอย่างเดียว เสถียรภาพทางอาหารอยู่ที่อายุของยางที่สามารถเปิดกรีดได้ ซึ่งยาวนานกว่า 20 ปี

และเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้ครัวเรือนบางส่วนหันมาปลูกยางพารา แม้ปริมาณผลผลิตจะแปรผันไปตามฤดูกาล ส่วนรายได้ที่ได้รับจะผันแปรไปตามราคายางก็ตาม “เพราะว่า ปลูกครั้งเดียวมันก็ใช้ได้หลายปี 20 ปี ราคามันจะลด ขึ้นบ้าง ลงบ้าง ก็ยังยืน พอได้ รายได้ของครัวเรือน พอราคาช่วงนี้ขึ้น ครัวเรือนก็รายได้ดีขึ้น” (Hong) (2017) ดังนั้นการเลือกยางพันธุ์ 600 ที่กรีดได้นาน “ได้กินนาน” จึงเป็นหนึ่งในกลยุทธ์เพื่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนในกลุ่มนี้ นอกจากนี้ยังรวมไปถึงปัญหาอื่น ๆ ที่มีผลต่อปริมาณน้ำยาง เช่น หน้ายางตาย (47.3%) ดังนั้นกลุ่มที่ปลูกข้าวและยางพาราจึงเป็นกลุ่มที่มีการมีเสถียรภาพทางอาหาร ที่ยึดโยงกับปริมาณข้าวสำรองและระยะเวลาของยางพาราที่สามารถเปิดกรีดได้

ทั้งนี้ผู้วิจัยสามารถสรุปเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพและความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬทั้งสามกลุ่มได้ดังต่อไปนี้

วิถีการดำรงชีพ/ความมั่นคงทางอาหาร	กลุ่มที่ทำนาอย่างเดียว	กลุ่มที่ทำสวนยางอย่างเดียว	กลุ่มที่ทำนาและทำสวนยาง
1. วิถีการดำรงชีพ	ยังคงเดิม ปลูกข้าวไว้กินเหลือ ขายและออกไป รับจ้างนอกไร่นา ตัวเอง	เปลี่ยนแปลงไป ทำสวนยางไว้ขาย	เปลี่ยนแปลงไป บางส่วน ทำนาไว้กินและทำสวน ยางไว้ขาย
1.1 การเปลี่ยนแปลง สินทรัพย์ในการดำรงชีพ	ไม่เปลี่ยนแปลง	เปลี่ยนความรู้จากนามาเป็นยาง จากที่ลุ่มมาเป็น ที่ดอน จากจำนวนที่ดินมาเป็นจำนวนต้นยางที่ สามารถเปิดกรีดได้ จากรวมแรงมาเป็นร่วมเงิน จากเงินส่งกลับมาเป็นรายได้จากยางพารา	
1.2 การเปลี่ยนแปลง กิจกรรมการดำรงชีพ	ไม่เปลี่ยนแปลง	จากกิจกรรมในและนอกภาคเกษตร มาเป็นใน ภาคเกษตรอย่างเดียว จากฤดูกาลมาเป็นรายวัน จากโรงสีมาเป็นลานยาง	
1.3 บริบทด้านความ เปราะบาง	ขึ้นอยู่กับภัย ธรรมชาติเป็นหลัก	ขึ้นอยู่กับราคายาง เป็นหลัก	ขึ้นอยู่กับทั้งภัย ธรรมชาติและราคา ยาง
2. ความมั่นคงทางอาหาร	ปานกลาง	น้อย	มาก
2.1 การเข้าถึงอาหาร	จากไร่นาและจาก ตลาด	จากตลาด	จากไร่นาและจาก ตลาด
2.2 การใช้ประโยชน์	มีความปลอดภัยน้อยลง		

วิธีการดำรงชีพ/ความมั่นคงทางอาหาร	กลุ่มที่ทำนา อย่างเดียว	กลุ่มที่ทำสวนยาง อย่างเดียว	กลุ่มที่ทำนาและ ทำสวนยาง
จากอาหาร			
1.3 การมีอาหาร เพียงพอ	ผันแปรไปตาม ปริมาณผลผลิตข้าว ในแต่ละปีและจาก รายได้จากการ รับจ้าง	ผันแปรไปตามราคา ยางพาราที่ขึ้นลง แตกต่างกันไปในแต่ละ เดือน	ผันแปรไปตามปริมาณ ผลผลิตข้าวในแต่ละปี และตามราคา ยางพาราที่ขึ้นลง แตกต่างกันไปในแต่ละ เดือน
1.4 การมีเสถียรภาพ ทางอาหาร	ระยะสั้น ปีต่อปี	ระยะยาว	ทั้งระยะสั้นและระยะ ยาว

6. สรุปผลและอภิปรายผล

กล่าวโดยสรุป ก่อนที่ยางพาราจะเข้ามาในพื้นที่ริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ กลยุทธ์ในการดำรงชีพของผู้คนในบริเวณ ได้แก่ “ทำนาไว้กิน เหลือถึงจะขาย และออกไปรับจ้างนอกไร่นาตัวเอง” โดยมีแหล่งที่มาของรายได้หลากหลายทิศทาง ซึ่งเป็นกลยุทธ์ที่พบได้ในเกือบทุกพื้นที่ของอีสาน อาทิ งานของ Preuk (2008) ที่พบว่า ครัวเรือนในบ้านแสม อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดอุดรธานี ยังคงปลูกข้าวไว้กินในครัวเรือนหรือกินเอง ส่วนหนึ่งขาย มีเพียงส่วนน้อยที่ขายทั้งหมด โดยทุกครัวเรือนจะมีสมาชิกออกไปรับจ้าง และพบว่าส่วนใหญ่ทำงานรับจ้างในท้องถิ่นมากกว่าจะไปกรุงเทพฯ

อย่างไรก็ตามภายหลังจากเข้ามาของยางพารา โดยเฉพาะในช่วงที่ราคายางพาราสูงขึ้น ครัวเรือนแต่ละครัวเรือนต่างเลือกที่จะปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ในการดำรงชีพของตัวเองตามสินทรัพย์ในการดำรงชีพที่ตัวเองมี โดยเฉพาะที่ดินที่เหมาะสมสำหรับการปลูกยาง ทำให้เกิดครัวเรือนที่มีวิธีการดำรงชีพที่แตกต่างกันไป ใน 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ทำนาเป็นหลัก กลุ่มที่ทำสวนยางเป็นหลัก และกลุ่มที่ทั้งทำนาและทำสวนยางเป็นหลัก โดยกลุ่มแรกยังคงดำรงกลยุทธ์เดิม คือ “ทำนาไว้กิน เหลือถึงขาย” กลุ่มที่สองเลือกกลยุทธ์ “ปลูกยางไว้ขาย” โดยเลือกที่เข้าสู่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมเต็มตัว (Supee, 2016) เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการดำรงชีพอย่างสุดขั้ว และกลุ่มที่สามดำเนินกลยุทธ์ “ปลูกข้าวไว้กิน ปลูกยางไว้ขาย” ซึ่งการดำเนินกลยุทธ์ของครัวเรือนสองกลุ่มหลังนี้ ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสินทรัพย์ในการดำรงชีพ การเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการดำรงชีพ และการเปลี่ยนแปลงด้านความเปราะบางในการดำรงชีพ เช่นเดียวกับงานของ Orawan

and Saman (2012) พบว่า การเข้ามาของยางพาราในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น ได้ทำให้สภาพเศรษฐกิจและสังคมในชุมชนภายหลังการปลูกยางพาราส่วนใหญ่ ดีขึ้นกว่าเดิม รายได้จากการปลูกยางทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น แต่ทำให้วิถีชีวิตในเรื่องกิจกรรมประจำวันเปลี่ยนแปลงไป การมีส่วนร่วมในชุมชนลดน้อยลงเพราะใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับการทำสวนยาง เช่นเดียวกับหมู่บ้านที่ Uraiwan (2014) ทำการศึกษา ซึ่งพบว่าครัวเรือนใช้เวลาส่วนใหญ่ในกิจกรรมผลิตยางพารา งานของ Songsak and Narakitti (2016) ที่พบว่า การใช้ชีวิตประจำวันของครัวเรือนในตำบลโนนสมบูรณ์ อำเภอเมืองบึงกาฬเปลี่ยนแปลงไป ทั้งในเรื่องการรับประทานอาหาร การทำอาหารเองที่บ้าน เวลาพักผ่อน เป็นต้น และไม่ใช่เพียงแคในพื้นที่ปลูกยางใหม่อย่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้น งานของ Aranya (2013) ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่ปลูกยางใหม่อย่างภาคเหนือ การเข้ามาของยางพาราก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่คล้ายคลึงกับภาคอื่น ๆ โดยการเข้ามาของยางพาราได้ก่อให้เกิดผลกระทบทางเศรษฐกิจและการปรับตัวของชุมชน ทำให้เศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนดีขึ้น เมื่อเทียบกับการทำเกษตรในแบบที่ผ่าน ๆ มา สวนยางได้เปิดโอกาสให้วัยแรงงาน-ลูกหลานได้กลับมาอยู่บ้าน ยางพาราทำให้เกิดผลกระทบต่อเวลาและพื้นที่อย่างสำคัญในชีวิตประจำวันของเกษตรกรภาคเหนือ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตารางชีวิตการทำงานที่สอดคล้องกับงานในสวนยางพารา

ทั้งนี้การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพดังกล่าว ได้ทำให้แต่ละครัวเรือนมีการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงอาหารแตกต่างกันไป ทั้ง (1) ทำให้แต่ละครัวเรือนเลือกวิถีการเข้าถึงแหล่งอาหารต่างกันไป โดยกลุ่มที่ทำนาเพียงอย่างเดียวเลือกที่จะเข้าถึงแหล่งอาหารทางตรงจากไร่นาเป็นหลัก ในขณะที่ครัวเรือนที่ทำสวนยางเพียงอย่างเดียว เลือกที่จะเข้าถึงอาหารทางอ้อมจากรายได้ที่ได้จากยางพารา ส่วนครัวเรือนที่ทำนาและสวนยางนั้น มีการเข้าถึงอาหารทั้งสองรูปแบบ อย่างไรก็ตามในปัจจุบัน การเข้าถึงแหล่งอาหารทำได้ง่ายขึ้นผ่านแหล่งจำหน่ายใช้สอยที่มีเพิ่มมากขึ้นกว่าในอดีต (2) ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ความปลอดภัยจากอาหารมีน้อยลงอันเนื่องมาจากกระบวนการผลิตยางพาราที่ต้องใช้สารเคมีในกระบวนการผลิต ทำให้เกิดความห่วงกังวลในความปลอดภัยของอาหาร โดยเฉพาะอาหารจากธรรมชาติ อย่างไรก็ตามแหล่งอาหารในบริเวณบ้านได้กลายมาเป็นทางเลือกที่สำคัญที่ปลอดภัยที่สุด (3) การเลือกกระบวนการผลิตระหว่างข้าวกับยางส่งผลให้แต่ละครัวเรือนมีความเพียงพอของอาหารแตกต่างกันไป ครัวเรือนที่ปลูก

ข้าวเพียงอย่างเดียว ความเพียงพอของอาหารขึ้นอยู่กับธรรมชาติเป็นหลัก ส่วนกลุ่มที่ปลูกยางเพียงอย่างเดียวความเพียงพอของอาหารขึ้นอยู่กับราคายางพารา ในขณะที่กลุ่มที่ทั้งปลูกข้าวและปลูกยางกลายเป็นกลุ่มที่มีความยืดหยุ่นมากที่สุด เพราะหากปริมาณข้าวลดลงไม่เพียงพอสำหรับการบริโภค ก็ยังคงมีรายได้จากยางพาราที่จะซื้อหาอาหารมาบริโภค ในทางตรงกันข้าม หากราคายางพาราลดต่ำลง ก็ยังพอมีข้าวไว้กิน ดังนั้นกลุ่มครัวเรือนที่ดำเนินกลยุทธ์ปลูกยางไว้ขายเพียงอย่างเดียว จึงกลายมาเป็นกลุ่มที่มีความเสี่ยงต่อความมั่นคงทางอาหารมากที่สุด เนื่องด้วยต้องซื้อข้าวกิน ขณะที่รายได้ที่ได้จากยางพาราไม่แน่นอน การออกไปทำงานนอกสวนยางพาราก็ทำได้ยากเพราะไม่มีเวลา ซึ่งเมื่อใดก็ตามที่ชาวบ้านต้องซื้อข้าวเพื่อยังชีพ ความเสี่ยงในชีวิตก็เพิ่มสูงขึ้น เพราะข้าวยังคงมีความสำคัญต่อครัวเรือนในชนบท (Pinkaew, 2011) และ (3) สำหรับการมีเสถียรภาพทางอาหารนั้น กลุ่มครัวเรือนที่ทำสวนยางเป็นกลุ่มที่เสถียรภาพทางอาหารมากที่สุด เนื่องด้วยยางพาราให้ผลผลิตยาวนานกว่า 20 ปี

ทั้งนี้การที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ทั้งกลุ่มที่ทำนาอย่างเดียวและกลุ่มที่ทั้งทำนาและทำสวนยาง ยังคงดำรงนาเอาไว้ นั่น เป็นปรากฏการณ์ที่สนับสนุนแนวคิดที่ว่า เกษตรกรไทยมีภาพลักษณ์ของการเป็นผู้ประกอบการผลิตรายย่อย (small owner-operators) ซึ่งเป็นเกษตรกรที่เป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็กในการผลิต มีความก้ำกึ่งระหว่างการเป็นชาวนาที่ทำการผลิตเพื่อยังชีพ กับการเป็นเกษตรกรรายย่อยที่ทำการผลิตทางการเกษตรเพื่อขาย โดยชาข้าวงหนึ่งยังอยู่ในภาคการผลิตแบบยังชีพหรือเป็นชาวนาอยู่ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ได้ก้าวเข้าสู่ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ ปลูกผลิตพืชเงินสดไว้ขาย (Chamari, 2011) หรือที่ Preuk (2008) เรียกว่า “การครองชีพแบบสองขาหยัง” ส่วน Narong (อ้างโดย Preuk, 2008) เรียกว่า “*หนึ่งครัวเรือน สองวิถีการผลิต*” แตกต่างจากการเข้ามาของยางพาราในประเทศเพื่อนบ้านอย่างลาว ที่ Pinkaew (2011) เรียกว่า “*นิคมเกษตรกรรมยางพารา*” ที่มีลักษณะของความเป็นทุนนิยมเต็มตัว เป็นการผลิตในแปลงขนาดใหญ่ มีระบบการจัดการแรงงานที่สลับซับซ้อนคล้ายคลึงกับโรงงาน ดังนั้นครัวเรือนริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ จึงก้าวเข้าสู่ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์เพียงแค่ส่วนหนึ่งเท่านั้น (partial commercialization) (Anan, 1984 อ้างโดย Chamari, 2011) อย่างไรก็ตาม Preuk (2008) ได้แย้งว่า การปลูกข้าวในลักษณะดังกล่าวก็ถือว่าเป็นการ

ผลิตบนพื้นที่ทั้งหมด เป็นเชิงพาณิชย์เต็มรูปแบบเพราะมีการลงทุนในขั้นตอนต่าง ๆ

ดังนั้นการเข้ามาของยางพารา การเลือกกลยุทธ์ในการดำรงชีพ และการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารที่แตกต่างกันไปในแต่ละครัวเรือนสะท้อนให้เห็นว่า ครัวเรือนชาวนาริมแม่น้ำโขง จังหวัดบึงกาฬ มีความหลากหลายแตกต่างกันไป และการเข้ามาของยางพาราจึงไม่ได้ทำให้ความมั่นคงทางอาหารลดน้อยลงไป ทุครัวเรือน แต่ครัวเรือนที่ยังคงมีข้าวไว้กิน และมียางไว้ขาย กลับเป็นครัวเรือนที่มีความมั่นคงทางอาหารมากกว่ากลุ่มอื่น เนื่องด้วยความมั่นคงทางอาหารไม่ได้หมายถึงแต่เฉพาะอาหารที่ได้จากการเพาะปลูกจากไร่ นาโดยตรงเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงรายได้ในรูปของเงินสด ที่สามารถนำมาใช้จ่าย ซึ่งยางพาราสามารถตอบสนองต่อเงื่อนไขดังกล่าวได้ แม้ราคายางพาราจะขึ้นลงไม่แน่นอนก็ตาม แต่ความสม่ำเสมอของรายได้ที่มีเกือบทั้งปี ก็ได้ก่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารแก่พวกเขา ดังนั้นการเลือกใช้กลยุทธ์ในการดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาดังกล่าว จึงสะท้อนให้เห็นถึงพลวัตการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพของครัวเรือนชาวนา ที่แสดงให้เห็นถึง “ความยืดหยุ่น” ในการดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาเอง ที่พยายามปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีพ วิถีการทำมาหากิน ให้สอดคล้องไปตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป (Yos, 2003; Yos, 2008) เป็น “ชาวนาผู้ยืดหยุ่น” (flexible farmers) หรือชาวนาผู้กำลังพยายามรักษาเศรษฐกิจแบบครอบครัว และชุมชนของเขาเอาไว้ให้ได้นั่นเอง โดยความยืดหยุ่นต่าง ๆ เหล่านั้น เป็นเรื่องของการจัดการกับความเสี่ยงแทน เนื่องด้วยการจัดการความเสี่ยงไม่ได้จำกัดเฉพาะในด้านการผลิตที่หลากหลายเท่านั้น หากยังรวมถึงการบริโภคด้วย ทั้งทางสังคม วัฒนธรรมและการเมืองอีกด้วย (Anan, 2011)

Reference

Anan Kanchanapan. 2011. Isan Rural Restructuring “ What did the villagers adjust? “. **Journal of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University** New liberalism in the Isan economy Special edition (1). (in Thai)

- Aranya Siriphon. 2013. Rubber Plantation and Livelihood Transformation in Northern Thai Communities. **Journal of Social Science** 125: 139-172. (in Thai)
- Buangkan Provincial Administrative Organization. 2016. **Resource characteristics**. http://buengkanpao.org/?page_id=69 . 18 July. (in Thai)
- Chamari Chiangthong. 2011. Importance of Middle-class Farmers and Landless Workers in Commercial Production Systems. In **Rural Thailand, middle-level farmers and landless workers**. Chiang Mai: Blooming Creation. (in Thai)
- Li, Zhe and Fox, Jefferson M. 2012. Mapping Rubber Tree Growth in Mainland Southeast Asia Using Time-series MODIS 250 m NDVI and Statistical Data. **Applied Geography** 32: 420-432.
- National Statistical Office of Bueng Kan. 2017. **Average Monthly Household Income And Average Debt Per Household Classified by the Socioeconomic Status of the Household**. 2015. <http://bungkan.nso.go.th/index.php>. 27 May. (in Thai)
- Office of Agricultural Economics. 2016. **Rubber: the Area of Tapping, Yield and Yield per Year 2014 - 2016**. <http://www.oae.go.th/download/prcai/farmcrop/rubber.pdf>. 5 November. (in Thai)
- Orawan Srisompun and Saman Sritongin. 2012. An Investment Return of Para-rubber Planting in Northeast Region Area. **Journal of Science and Technology Mahasarakham University** 6 : 829-836. (in Thai)
- Pinkaew Laungamsri. 2011. **Border Capitalism Rubber Farming Settlement and Changes in Agricultural Society in Southern Laos**. Chiang Mai: Wanida Printing. (in Thai)

- Preuk Taotawin. 2008. The Persistence of Peasant Societies: A Case Study of Debt Issue in Semi-Urban Village. **Journal of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University** 4: 81-104. (in Thai)
- Songchai Thongpan. 2014. “ **New Rubber Plantation Millionaire**” : **The Change of Livelihood of the Farm Households at Huay Kong River Basin**. Thesis Doctor of Philosophy: Thammasat University. (in Thai)
- Songchai Thongpan. 2015. **History of the arrival of rubber in the Greater Mekong Sub-region Isan and Huay Kong River Basin**. Bangkok: Thammasat Printing House. (in Thai)
- Songsak Bunsim and Narakitti Methikun. 2016. The Study of Rubber Industry Impact on Rubber Farmers: A Case Study of Nonsomboon Subdistrict Muang Buangkan District, Buangkan Province. **Rajapark Journal** 19: 55-65. (in Thai)
- Supee Samna. 2016. **Isan Sociology**. Udon Thani: Saksri, typography. (in Thai)
- Uraiwan Tongkaemkaew. 2014. Impact of Rubber Plantation on Daily Time Spent of Small Holders in Northeast Thailand. **Thaksin University Journal** 4: 48-61.
- Weather Watch and Waning Bureau. n.d.. **Meteorological Station Information**. Nong Khai: Weather Watch and Waning Bureau. (in Thai)

- Yos Santasombat and Aranya Siriphol. 2013. **Rubber in the Mekong River Adaptation of Local Communities in Laos Cambodia and Thailand.** Chiang Mai: Wanida Printing. (in Thai)
- Yos Santasombat. 2003. **Dynamics and Flexibility of Peasant Society: Community Economy, Northern Farmers and Paradigm Shifts in Communities in Third World Countries.** Bangkok: The Thailand Research Fund. (in Thai)
- Yos Santasombat. 2008. **Flexible Peasants: Reconceptualizing the Third World's Rural Types.** Chiang Mai: Design Co., Ltd.